

Hebreu i arameu a Palestina al començament de l'era cristiana

Chaim Rabin

Al començament de l'era cristiana, Palestina, com la majoria de països de l'Orient Mitjà, era una regió on coexistien diverses llengües, segurament més que en els països veïns, per raó de la seva accidentada història i pel fet de ser un lloc de trànsit comercial. Un factor especial d'aquest multilingüisme el constituïen els membres de la diàspora jueva, que solien visitar la terra dels avantpassats, esdevinguda centre de pelegrinatge o d'estudis, i hi feien estades temporals o permanents, bo i establint-hi comunitats i sinagogues separades, en què almenys una part de la litúrgia i de les lectures es feia en la llengua del país d'on procedien.¹ No solament hi havia parlants de moltes llengües, sinó que sovint alguns individus parlaven més d'una llengua, com passa encara ara a l'Orient Mitjà. En aquest tema cal distingir diverses situacions. La primera és la del bilingüisme comú (multilingüisme), produït per les circumstàncies personals de l'individu, com ara el cas de la persona que ha après a parlar la llengua dels veïns, del comerciant que té coneixença de la dels seus proveïdors o clients, dels matrimonis mixtos, en què pares i fills fan servir correntment ambdues llengües, etc. La segona situació és la de la *lingua franca*:² gent de parles diferents que dintre d'una determinada zona fan servir una mateixa llengua per a comunicar-se entre elles, que pot ser una de les llengües domèstiques d'aquella regió

1. Tos *Megilla* 4,13: «La sinagoga dels qui parlen llengües forasteres» (לעוֹרוֹת); TJ *Sotà* VII, 21b; M *Megilla* II,1.

2. Denominació presa de la llengua parlada des de l'edat mitjana fins al segle XIX en els ports de la Mediterrània oriental. «Franc» era, en realitat, el nom àrab per europeu.

o una llengua de fora (que en alguns casos és una llengua que va néixer com a *lingua franca*, però que ara no la parla ningú en el seu propi àmbit).³ Aquestes llengües, sigui quin sigui llur origen, substitueixen gradualment les altres llengües a casa i entre els amics, i esdevenen llengües estàndard zonals. Quan només serveixen per a la comunicació entre grups, és probable que no les coneguin sinó els homes adults, i encara d'una manera funcional i imperfecta, i que amb el temps se simplifiquin. La tercera situació és anomenada *diglòssia*,⁴ en què la mateixa comunitat utilitza dos idiomes diferents en les activitats interiors, segons un ús regulat per determinades convencions socials. En la majoria dels casos, una de les llengües és parlada per tothom, mentre que l'altra és emprada en el parlar més formal, en situacions pretesament més serioses, en escrits, en activitats religioses i en situacions anàlogues. Hom denomina llengua alta la més formal de la diglòssia i llengua baixa la menys formal. Les situacions diglòssiques són força corrents. Existeixen en molts països europeus entre el dialecte local i la llengua culta estàndard. En situacions de diglòssia, no tothom és capaç de fer servir la llengua alta. Sovint la llengua alta es transmet mitjançant algun sistema d'educació explícita. El nombre dels qui l'entenen sol ser, fins a cert punt, més gran que el dels qui saben parlar-la i escriure-la. Al contrari del que passa en el cas de la *lingua franca*, qui utilitza la llengua de prestigi pretén fer-ho perfectament, sense errors, encara que sigui potser d'una manera poc elegant. Els estàndards locals poden ser, tanmateix, el resultat d'un compromís entre la llengua baixa local i la llengua alta, i aquella pot gaudir per algun temps del prestigi d'aquesta en la seva forma pura.⁵

3. Aquestes llengües són sovint anomenades *pidgin* (< *business* en la *lingua franca* sinoanglesa de l'Extrem Orient). Solen estar formades amb elements del vocabulari i de la gramàtica de diverses llengües.

4. Terme creat per C. A. FERGUSON, «Diglossia», *Word* (Nova York), 15 (1959), p. 325-340. El terme s'aplicava als casos en què les dues llengües, la superior i la inferior, pertanyien, històricament, a la mateixa llengua, com ara l'àrab literari i l'àrab col·loquial. Un altre exemple que fa al cas és l'hebreu literari mixt i l'hebreu misnaic parlat, a què ens referim aquí. <J. Blau pensa que no és escaient de parlar de diglòssia en el cas de l'hebreu misnaic; veg. J. BLAU, «Hirhurav šel 'arabistan 'al hištalšelut 'ivrit ha-Miqra' u-se'ifeha» («Consideracions d'un arabista sobre la relació de l'hebreu bíblic i les seves branques» / Títol anglès editorial: «The structure of biblical and Dead Sea scrolls Hebrew in light of Arabic diglossia and middle Arabic»), *Lešonenu* (Jerusalem), 60 (1996-1997), p. 21-32. Veg. també G. A. RENDSBURG, *Diglossia in ancient Hebrew*, New Haven, Conn., American Oriental Society, 1990; I. GLUSKA, *Ha-'ivrit ve-ha-'aramit be-maga' bi-tequfat ha-tanna'im: Mabbat sošiolinguisti / Hebrew and Aramaic in contact during the tannaitic period: A sociolinguistic approach*, Tel-Aviv, Tel-Aviv University, 1999>.

5. Un exemple d'això podria ser el grec del Nou Testament.

No és possible de definir el terme *llengua* en aquest context. La cosa és senzilla per al lingüista quan les dues llengües emprades en una mateixa societat no tenen cap relació de parentiu o bé quan són molt diferents l'una de l'altra. Però quan estan relacionades i són semblants, la diferència que en una societat caracteritza llengües distintes, en d'altres les fa considerar dialectes i viceversa. Les nostres idees modernes sobre la diferència entre una llengua i un dialecte provenen de la situació existent en els estats occidentals moderns, en què a l'escola s'ensenya una variant, que és utilitzada oficialment, mentre que totes les altres són considerades dialectes o patuesos; però en el món antic, el lligam de les llengües amb l'Estat no era aquest. L'Imperi persa dels aquemènides féu servir l'arameu per als negocis; Roma utilitzà el grec com a llengua de l'Administració a les terres d'Orient. La denominació de les llengües era quelcom fortuït: la mateixa llengua podia anomenar-se amb noms diferents en regions diferents, o bé dues llengües podien anomenar-se amb el mateix nom. Un exemple que fa al cas és el del nom Ἑβραϊστί, que, pel que sembla, s'emprà per a denominar tant l'hebreu com l'arameu jueu sense fer cap diferència.⁶ En realitat, no és gens cert que puguem parlar de noms de llengües en aquells temps, amb ben poques excepcions, com a diferents dels noms de poble o de les designacions d'ús (en llengües que formen part d'una diglòssia).⁷

Els tipus de llengües que hem anomenat *llengües domèstiques* gaudeixen manta vegades, entre els qui les parlen, d'una gran estimació i d'una tenaç lleialtat, però no tenen cap prestigi social. No s'escriuen —tot i que puguin tenir literatura oral— i, per tant, no apareixen en els materials epigràfics descoberts en llur territori. A vegades es mostren en els noms propis de persona,⁸ però, en la majoria dels casos, el prestigi més gran de la religió o de la cultura els emmena a adoptar noms en les llengües relacionades amb aquestes. Així, doncs, resulta impossible de tenir cap idea clara de les llengües parlades realment en qualsevol part del món antic. Tot el que podem fer és procedir mitjançant inferències a partir del que sabem de l'origen de les poblacions que les fonts esmenten com

6. Veg., per exemple, G. DALMAN, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig, 1905, p. 5.

7. Per exemple, el nom לשון הקודש ('llengua santa', que potser significava originàriament 'llengua del temple') utilitzat pels jueus per a denominar l'hebreu en el segle I dC. <Veg., sobre aquesta denominació, el que en pensava el gramàtic hebraicatalà dels segles XIV-XV Profiat Duran en E. FELIU, «Quatre notes esparses sobre el judaisme medieval», *Tamid*, 2 (1998-1999), p. 94-103>.

8. Per exemple, els noms àrabs en inscripcions gregues i aramees del segle I dC. Els individus tenien tot sovint dos noms: un en la llengua domèstica i l'altre en la llengua de prestigi.

a habitants d'aquell territori i, fins a cert punt, de la informació que posseïm de les llengües que els documents demostren que havien estat utilitzades en aquella zona anteriorment o que començaren a aparèixer en escrit una mica després del període que estudiem. L'observació de la història de les llengües ens forneix la justificació de tals inferències: abans de morir, les llengües acostumen a passar per un llarg període en què l'ús minva gradualment. D'altra banda, hi ha llengües que han estat parlades en un determinat territori molt abans que es fessin servir per a escriure. L'ús actiu de les tres llengües principals de Palestina en el segle I dC, l'hebreu, l'arameu i el grec, és perfectament corroborat per documents escrits. A les zones muntanyoses del nord (Iturea), a les terres dellà el Jordà i al Nègueb, hi havia poblacions d'ètnia àrab, com demostren diverses afirmacions d'historiadors i els noms personals. Els nabateus, al sud, gravaren nombroses inscripcions en arameu, amb un *ductus* especial nabateu i amb algunes peculiaritats gramaticals, inscripcions que contenen també un cert nombre de mots àrabs.⁹

A la Transjordània s'han trobat inscripcions en tamúdic, que és una llengua del subgrup anomenat protoaràbic, escrit amb una escriptura originària de la península d'Aràbia,¹⁰ i, per bé que la majoria d'aquestes inscripcions són probablement posteriors al període a què ens referim aquí, algunes s'hi poden remuntar. El mateix cal dir dels nombrosos noms àrabs que apareixen en inscripcions gregues i llatines del sud-est de Síria i de la Transjordània.¹¹ Podem, doncs, afirmar amb prou seguretat que, en certes regions marginals de Palestina, hom parlava antics dialectes àrabs, probablement bastant diferents de l'àrab clàssic posterior, i que alguns jueus els devien conèixer. Tant el Talmud de Babilònia com el Talmud de Jerusalem o palestí, així com els *midraixim*, esmenten adesiara mots àrabs, tot i que en alguns casos aquests mots, que hom pretén que són utilitzats a «Aràbia», siguin arameus.¹² Això sembla voler dir que els jueus

9. Cf. J. CANTINEAU, *Le Nabatéen*, París, 1930-1932. <Reedició: Osnabrück, O. Zeller, 1978>.

10. G. L. HARDING (amb la col·laboració d'E. LITTMAN), *Some Thamudic inscriptions from the Hashimite Kingdom of the Jordan*, Leiden, Brill, 1952. <S. MOSCATI, *An introduction to the comparative grammar of the Semitic languages*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1964, p. 14>.

11. H. WUTHNOW, *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyrusdes Vorderen Orients*, Leipzig, Dieterich, 1930, basat en bona part en Ph. LE BAS i W. H. WADDINGTON, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et Asie Mineure*, París, 1870. <Facsimil: Hildesheim, Nova York, G. Olms, 1972>.

12. A. COHEN, «Arabisms in rabbinic literature», *Jewish Quarterly Review* (Filadèlfia), Old Series, 3 (1912-1913), p. 221-233; A. BRÜLL, *Fremdsprachliche Redensarten und*

que habitaven la península d'Àràbia¹³ parlaven arameu amb alguna barreja de parlars locals, bé que en el segle VI dC, havent sorgit l'àrab clàssic, els jueus participessin moderadament en la poesia aràbiga.¹⁴

No és gens fàcil d'arribar a res de concloent en la qüestió de saber quines llengües —si n'hi hagué cap— dels pobles no israelítics de Canaan aconseguiren de sobreviure fins al nostre període. El filisteu no era cap llengua semítica, ans, a bon compte, indoeuropea. Per al temps en què els filisteus foren un element poderós en el país, tenim, curiosament, ben poques testimoniances de l'ús de llur llengua, fins al punt que s'han aventurat conjectures sobre la possibilitat que haguessin abandonat la llengua pròpia poc després d'establir-se a Canaan, adoptant la parla dels cananeus semites,¹⁵ probablement barrejant-hi mots de la seva llengua anterior. En Ne 13,24, tanmateix, hom esmenta una llengua anomenada asdodès, és a dir, la llengua d'Asdod, diferenciant-la de l'hebreu i de l'araméu, que els parlants d'hebreu no entenien. Podria ser, doncs, que fins i tot en el segle I dC una part de la població del sud-oest de Palestina parlés encara un idioma diferent. Semblantment, la part septentrional del litoral de Palestina havia pertangut a la cultura i a la llengua fenícies. El fenici, llengua semítica relacionada íntimament amb l'hebreu, va romandre viva a Cartago fins al segle IV dC aproximadament, tot i que en la pàtria asiàtica les inscripcions cessessin en el segle II aC, sens dubte perquè la llengua anava perdent terreny substituïda gradualment per l'araméu i el grec. No obstant això, és de creure que alguns illots de parla fenícia devien persistir fins als primers se-

ausdrücklich als fremdsprachlich bezeichnete Wörter in den Talmuden und Midraschim: Eine philologische Studie, Leipzig, A. Fritsch, 1869, p. 41; D. S. MARGOLIOUTH, *The relations between Arabs and Israelites prior to the rise of Islam*, Londres, Oxford University Press, 1924, p. 58-59.

13. Cf. H. Z. HIRSCHBERG, *Israel ba-'arav: Qorot ha-yehudim be-Hamir we-Hajaz me-hurban Bayit Šeni we-'ad mas'e ha-selav* [«Israel a Àràbia: Història dels jueus a Himyar i Hijaz des de la destrucció del segon Temple fins a les croades»], Tel-Aviv, Mossad Bialik, 1946; I. BEN-ZEEV, *Ha-yehudim ba-'Arav* [«Els jueus a Àràbia»], 2a ed., Jerusalem, Ahiasaf, 1957. Podria ser que Josep Flavi, en parlar de «Els àrabs més allunyats» (*Guerra*, I, 6), es referís als jueus, car pocs àrabs pagans podien haver sabut arameu.

14. Per exemple, Samauel ibn Adiya. L'Alcorà (16,103) replica a la pretensió que Mahoma tingués un mestre humà dient que «la llengua de l'home a què fan referència és estrangera, mentre que aquesta [la llengua de la revelació] és àrab intel·ligible». Podria ser que això indiqués que els jueus d'Àràbia parlaven encara una llengua estrangera en el segle VII (per més que els comentaristes musulmans pensin que es tractava d'un grec). Cf. també C. RABIN, *Qumran Studies*, Oxford, Clarendon Press, 1957 [reedició: Nova York, Schocken, 1975], p. 112-130.

15. Llur déu principal, Dagon, tenia un nom semític.

gles de l'era cristiana, com devia passar amb els dialectes cananeus parlats en diversos altres llocs del país. Diversos erudits han desentaforat nombrosos mots cananeus i hebreus encara avui utilitzats en l'àrab de la població cristiana i musulmana del Líban, de Síria i de Palestina.¹⁶ Per més que aquests mots hagin pogut passar a l'àrab parlat per la via de l'arameu, fins i tot en casos en què no hi ha proves de llur ús en fonts aramees, existeix la possibilitat que fossin manlevats directament per parlants àrabs en contacte amb els habitants de pobles que parlaven algun tipus de cananeu, o que procedissin de pobles els habitants de parla cananea dels quals haguessin adoptat l'àrab tot mantenint termes de llur llengua anterior.

Hi pot haver hagut literatura escrita en algunes de les altres llengües que hem esmentat, però hom la devia escriure, si realment existí, en materials peribles i, amb la decadència de la llengua i l'arribada del cristianisme, per al qual aquests escrits no tenien cap interès, deixà de ser copiada. De la literatura fenícia, que degué tenir una certa envergadura, només posseïm algunes notícies escadusseres procedents de l'obra de Sanchuniathon extractada per Filó de Biblos i possiblement algunes citacions en Josep Flavi. Si no fos per les troballes fetes a la cova de Nahal Héver, no sabríem que la llengua nabatea s'hagués utilitzat en documents de paper. En canvi, els productes literaris d'aquella època en hebreu, arameu i grec han estat conservats gràcies al zel religiós de jueus, samaritans i cristians; és possible, i fins i tot versemblant, que hom escrivís literatura pagana o profana en aquestes tres llengües a Palestina en aquells temps, però no n'ha quedat ni rastre. Coneixem, doncs, aquestes llengües principals, pel que fa a Palestina, només en aquells registres que hom considerarà apropiats per a documents de caràcter religiós escrits per membres cultes de les tres comunitats.

16. M. T. FEGHALI, *Études sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban*, París, Librairie Ancienne Honoré Champion, 1918. (Tesi complementària per al doctorat en lletres presentada a la Facultat de Lletres de la Universitat d'Alger); G. R. DRIVER, «Review: *The Hebrew-Arabic dictionary of the Bible known as Kitab Jami' al-Alfaz (Agron) of David ben Abraham al-Fasi the Karaïte*, vol. II (S. L. Skoss)» *Journal of Theological Studies* (Londres), 47 (1946), p. 210; J. BLAU, «Etymologische Untersuchungen auf Grund des palästinischen Arabisch», *Vetus Testamentum*, 5 (1955), p. 337-344. Diuen que el prohoms del renaixement de l'hebreu en els nostres temps, Eliezer Ben-Yehuda, en descobrí més de quatre-cents; veg. D. YELLIN, «Ben-Yehuda we-tehiyyat ha-lašon ha-ivrit» [«Ben-Yehuda i el renaixement de la llengua hebrea»], *Journal of the Palestine Oriental Society* (Jerusalem), 3 (1929), p. 107.

Hebreu

En la producció literària del primer segle de l'era cristiana, la llengua hebrea apareix en diferents formes, les quals representen diferents fases del seu desenvolupament històric. En l'ús actiu funcionaren alhora com a registres, d'una banda, i com a variants grupals, de l'altra.

Per tal d'entendre'n la relació històrica, cal primer donar un cop d'ull a la història de l'hebreu. En el període de la monarquia, *ca.* 1000-587 aC, tota la prosa diguem-ne oficial era escrita en l'hebreu bíblic clàssic que trobem no tan sols en els llibres bíblics d'aquell període, ans també en les lletres de Laquix. Per a la poesia, hom emprà una forma d'hebreu característica, que comprenia tota la llengua clàssica, i, a més, una sèrie de formes gramaticals i de vocabulari peculiars de la poesia, en part, si més no, arcaics i compartits amb altres llengües semítiques. A diferència del que és habitual en les llengües occidentals modernes, els missatges dels profetes hebreus foren redactats en la llengua de la poesia, utilitzant-ne en part les formes. Aquests dos tipus d'hebreu romangueren força constants durant aquells quatre segles, gràcies, probablement, a l'ensenyament que s'impartia a les escoles d'escribes i malgrat que hi van haver modes estilístiques que anaren canviant. És ben probable que, ja des del començament, aquesta llengua estàndard dels escribes diferís de l'hebreu parlat en regions llunyanes de la capital, val a dir, de Jerusalem. Pel que fa a la mateixa Jerusalem, cal tenir present que abans de la monarquia no era una ciutat israelítica i que la població israelítica atreta per David i Salomó procedia d'una barreja de tribus diferents. No sabem res de la llengua parlada per la gent del poble durant l'època de la monarquia unificada, ni tampoc de quina relació hi havia entre la llengua parlada, o entre l'hebreu clàssic, i la llengua de la tribu de Judà, que és el territori a què pertanyia ara Jerusalem.¹⁷ Qualsevol que hagués estat al principi la relació entre l'hebreu parlat i la llengua escrita clàssica, no hi ha dubte que en el segle VI aC les formes parlades havien canviat; en conseqüència, la distància entre la llengua escrita i la parlada s'havia fet més gran. La destrucció de Jerusalem va anar acompanyada de l'anihilació o deportació de les classes cultes, cosa que

17. C. RABIN, *A short history of the Hebrew language*, Jerusalem, Jewish Agency, 1973, p. 29-30. Z. S. HARRIS, *Development of the Canaanite dialects: An investigation in linguistic history*, New Haven, Conn., American Oriental Society, 1939, p. 22-23, considera que l'hebreu clàssic equival al dialecte de Jerusalem. <A. SÁENZ-BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, Sabadell, AUSA, 1988; R. MEYER, *Gramática de la lengua hebrea*, trad. de l'alemany d'Àngel Sáenz-Badillos, Barcelona, Riopiedras; C. H. J. van der MERWE *et al.*, *A biblical Hebrew reference grammar*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1999 (trad. catalana en preparació)>.

va fer que només restessin en el país la gent més pobra «per al conreu de vinyes i camps» (2Re 24,14; 25,12). Durant l'exili, no hi ha dubte que el parlar popular canvià molt ràpidament (com fan sovint les llengües en temps de convulsió social) i a Babilònia les classes cultes aprengueren a parlar arameu, que llavors ja havia substituït el babiloni (accadi) com a llengua parlada a Mesopotàmia. Això, i el desballestament de la vida i de l'ensenyament, va perjudicar l'estabilitat de la llengua escrita, com podem observar en les peculiaritats del llibre d'Ezequiel. L'any 721, els assiris van introduir en l'antic regne d'Israel un cert nombre de gent deportada del sud de Mesopotàmia (Cut, Avà, Sefarvaim = Sippar; veg. 2Re 17,24) i del nord de Síria (Hamat), i aquests, si és que no parlaven ja arameu en llur terra natal,¹⁸ és obvi que parlaven aquesta *lingua franca* en els nous establiments de Palestina i que ajudaren a escampar-la arreu del país. Amb la tornada dels exiliats de Babilònia, s'hi va introduir un nou element de llengua aramea. I el que és més important: l'araméu imperial esdevingué llengua administrativa, que les classes superiors locals havien d'aprendre. Mentre l'any 701 hom suposava que la població de la ciutat de Jerusalem no entenia l'araméu (2Re 18,26 = Is 36,13), ara un cercle molt ampli de gent el parlava; tant és així que molts erudits creuen, d'acord amb el Talmud de Babilònia (*Meguilà 3a*) que el terme *meforaš* (interpretat) que apareix en la descripció de la lectura pública de la Torà feta per Esdres (Ne 8,8) significa que la lectura va anar acompanyada d'una traducció a l'araméu.¹⁹ D'altra banda, sabem per Ne 13,24 que hom parlava encara la llengua de Judà [*yehudit*], és a dir, l'hebreu, i la queixa de Nehemies perquè molts dels fills de matrimonis mixtos «eren incapaços de parlar la llengua de Judà [*yehudit*]» implica que era considerat normal que els jueus sabessin parlar-la.

Tanmateix la literatura religiosa produïda per la població jueva de Judea continuà essent escrita en hebreu. Les parts aramees de Daniel i d'Esdres no demostren pas que l'araméu hagués esdevingut una llengua literària jueva. El llibre de Daniel descriu el que havia passat a la cort del rei de Babilònia, i les parts aramees d'Esdres consisteixen en bona part en documents oficials adreçats a funcionaris de l'Imperi persa aquemènida o estesos per aquests. Els lectors d'a-

18. La regió de Hamat (avui Hama) produí inscripcions aramees, però una del rei Zakir, trobada en aquesta mateixa localitat, presenta diverses singularitats que han fet decantar més d'un erudit a pensar que hi havia una altra llengua local diferent de l'araméu. Al nord de Síria hi ha també inscripcions neohitites (luvis); per tant, hi havia també una població no semítica.

19. H. H. SCHAEDEER, *Iranische Beiträge 1*, Halle, M. Niemeyer, 1930, 98 p. <Facsimil: Nova York, G. Olms, 1972>.

quells temps sabien, naturalment, que tant els babilonis com els oficials perses d'època recent havien utilitzat l'arameu; l'arameu d'aquests dos llibres formava part de les circumstàncies històriques, era quelcom fora del comú i, per tant, significatiu. Tenen més pes, però, els arguments de diversos erudits que afirmen que les parts hebrees actuals de Daniel, el llibre de les Cròniques o l'Eclesiastès foren escrits originàriament en arameu i que el text hebreu de la nostra Bíblia n'és una traducció.²⁰ Aquests arguments, que es fonamenten principalment en el llenguatge d'aquests llibres, no han estat plenament acceptats, però si admetem que algun d'aquests llibres va ser escrit originàriament en arameu, resta el fet que hom en féu traduccions hebrees prou aviat per a ser considerades canòniques. Dificilment haurien emprès aquest treball si no fos perquè a la massa del poble li era més fàcil entendre l'hebreu que l'arameu.

L'hebreu dels llibres de la Bíblia postexílics pretenia ser hebreu clàssic i en manifesta aquesta intenció tornant a utilitzar frases dels llibres preexílics, la qual cosa és el resultat tant de la pràctica de tots els sistemes d'ensenyament de la llengua antics i medievals, fonamentats en l'exemple dels antics, com de la significació profundament religiosa que hom atribuïa a moltes d'aquestes frases, les quals introduïen en llur nou context les connotacions dels contextos d'on eren extretes. La reutilització de material lingüístic es trasllueix de l'abolició de l'antiga divisió entre prosa i poesia: el vocabulari poètic i, fins a cert punt, la gramàtica de la llengua de la poesia són utilitzats lliurement en contextos de prosa. La poesia postexílica, per bé que de vegades és d'estil prosaic, intenta compensar aquest fet emprant arcaïsmes gramaticals d'una manera excessiva. Però no tot és imitació de la llengua antiga. La prosa postexílica posseeix un cert nombre de mots nous, que ocorren repetidament en diversos llibres i també en els manuscrits de la mar Morta. Demés, el redactor de les Cròniques, tot fent servir els llibres de Samuel o dels Reis, o llurs fonts, en canvià sovint les formes lingüístiques sense modificar-ne el significat, la qual cosa vol dir que era conscient que la seva època requeria una forma d'expressió diferent, de prou valor per a poder ser introduïda en un text antic.²¹ En conclusió, hi descobrim trets

20. H. H. HOWORTH, «Some unconventional views on the text of the Bible, VII: Daniel and Chronicles», en *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* (Londres), 29 (1907), p. 31-38 i 61-69; F. ZIMMERMANN, «The Aramaic provenance of Qohelet», *Jewish Quarterly Review* (Filadèlfia), New Series, 36 (1945), p. 17-45; ídem, «Chronicles as a translated book», *Ibidem*, 42 (1951-1952), p. 165-182 i 387-412; H. L. GINSBERG, *Studies in Daniel*, Nova York, Jewish Theological Seminary of America, 1948; ídem, *Studies in Koheleth*, Nova York, Jewish Theological Seminary of America, 1950.

21. Per a aquests canvis, només tenim una descripció parcial en A. KROPAT, *Die Syntax des Autors der Chronik verglichen mit der seiner Quellen: Ein Beitrag zur historischen*

gramaticals que s'assemblen més a l'arameu i a l'hebreu misnaic que no pas a l'hebreu clàssic,²² i així mateix alguns mots i calcs arameus,²³ mots hebreus o combinacions de mots amb el sentit que els mots corresponents devien tenir en arameu. Aquesta llengua es pot, doncs, denominar hebreu bíblic tardà per a distingir-la de l'hebreu clàssic.

L'hebreu bíblic tardà estigué en ús durant un període de temps tan llarg com el del seu predecessor: de l'any 500, aproximadament, fins a la darrereria del segle I aC, en què el trobem entre els manuscrits de la mar Morta. En el període intermedi apareix documentalment, fora de la Bíblia, en el llibre de Ben Sira i en els fragments hebreus del llibre dels Jubileus i en els Testaments dels Patriarques trobats a les coves de Qumran. És molt probable que bona cosa dels apòcrifs i dels pseudoepígrafs existissin en aquesta forma lingüística. L'hebreu bíblic tardà devia ser àmpliament entès i llegit en cercles propers al cristianisme naixent i també pels mateixos primers cristians. Com tothom sap, fou l'Església que preservà els apòcrifs i pseudoepígrafs, que el judaisme oficial dels rabins i dels fariseus rebutjà. Ensenms amb aquests llibres, el judaisme dels fariseus també abandonà en un determinat moment l'ús actiu de l'hebreu bíblic tardà, car no tenim cap llibre escrit en aquesta llengua que hagi estat conservat pel judaisme rabínic, a més de la mateixa Bíblia.²⁴ L'autor d'aquestes línies ha suggerit la idea que els fariseus abandonaren l'ús de l'hebreu bíblic a fi que llur ensenyament contrastés de manera ben clara de l'ensenyament dels membres del grup de Qumran.²⁵

Syntax des hebräischen, Giessen, A. Töpelmann, 1909. Veg. també, tanmateix, A. HURVITZ, *Ben lašon le-lašon: Le-toledot ha-Miqra' bi-yme Bayit šeni* [«D'una llengua a una altra: Contribució a l'estudi de la Bíblia en l'època del segon Temple»], Jerusalem, Mossad Bialik, 1972; E. Y. KUTSCHER, *The language and linguistic background of the Isaiah scroll (1QIS^a)*, Leiden, E. J. Brill, 1974. <E. QIMRON, *The language and linguistic background of the Isaiah scroll (1QIS^a): Indices and corrections*. E. J. Brill, Leiden, 1979>.

22. Com ara l'ús del perfet simple i l'imperfet allà on l'hebreu bíblic del període clàssic hauria fet servir els temps consecutius (conversius).

23. Cf. M. WAGNER, *Die lexikalischen und Grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch*, Berlín, 1966. Wagner no destria les intrusions aramees en l'hebreu bíblic tardà de les de l'hebreu clàssic (sovint dubtoses), però les referències a capítols i versets permeten al lector de distribuir els materials.

24. Durant el segle IX dC, els jueus van tornar a utilitzar l'hebreu bíblic, gairebé exclusivament per a la poesia i les *belles lettres*. Aquest «hebreu bíblic restaurat» va agafar materials tant de l'hebreu bíblic clàssic com del tardà amb una certa imparcialitat. Es va fer servir fins l'any 1885, en què va començar a existir l'hebreu modern; cf. C. RABIN, *A short history of the Hebrew language*, p. 65.

25. C. RABIN, *Qumran Studies*, p. 67; C. RABIN, «The historical background of Qumran Hebrew», en C. RABIN i Y. YADIN (ed.), *Scripta Hierosolymitana*, vol. 4: «Aspects

És a la segona meitat del segle II aC que apareix el rival de l'hebreu bíblic tardà. Es tracta d'un tipus de llengua en què la gramàtica i la sintaxi són en bona part com la de l'hebreu misnaic, mentre que el vocabulari és una barreja de mots misnaics i bíblics. Més avall parlarem dels fonaments de l'hebreu misnaic, però en aquest punt diguem simplement que segons el nostre parer era la llengua parlada de la població de Judea. L'estil mixt fou, doncs, una concessió transcendental als hàbits lingüístics del lector menys culte, tot enriquint el seu limitat vocabulari de la vida de cada dia amb l'abundant dipòsit de la Bíblia, amb la qual el lector devia estar —cal creure-ho— prou familiaritzat i que li devia furnir els harmònics emocionals i les associacions en què consisteix tota llengua literària.²⁶ El component bíblic de la llengua mixta no és l'hebreu bíblic tardà, ans el vocabulari de la Bíblia entera, prosa i poesia, i d'una manera especial els mots poc corrents. Una altra diferència important és que l'hebreu bíblic tardà extragué elements del text entenent-los tal com eren entesos en el segle V aC, i també d'una tradició docent viva; la llengua mixta, en canvi, només extragué elements del text després d'haver rebutjat la tradició de l'hebreu bíblic tardà, i ho féu d'acord amb la manera en què aquell text era entès en el segle II aC, quan ja havia esdevingut l'objecte d'un tipus d'interpretació que més endavant s'anomenarà midràixica. D'altra banda, aquest fou un període d'intensa evolució de l'exegesi midràixica, i els textos escrits en la llengua mixta palesen, a vegades, diverses interpretacions d'un mateix mot o d'una mateixa frase per la manera en què són emprats.

La llengua mixta es va utilitzar per a treballs històrics relatius al període dels asmoneus. Malgrat que aquestes obres s'han perdut, se n'han conservat, però, alguns fragments en la Misnà i en la literatura talmúdica, en què ressalten distintament pels trets bíblics de la llengua i per la tècnica narrativa.²⁷ El principal

of the Dead Sea scrolls», 1958, p. 160-161. <Veg. també: E. QIMRON, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta, Ga., Scholars Press, 1986; M. BAR-ASHER, «A few remarks on Mishnaic Hebrew and Aramaic in Qumran Hebrew», en T. MURAOKA i J. ELWOLDE (ed.), *Diggers at the well*, Leiden, E. J. Brill, 2000, p. 12-19>.

26. L'anglès féu el mateix quan va començar a ser utilitzat amb finalitats per a les quals hom havia fet servir fins aleshores el llatí. Va absorbir un gran nombre de mots llatins directament i va recórrer a calcs semàntics en molts altres casos.

27. Tres d'aquests textos són: la història del rei Alexandre Janneu (TB *Qiddušin* 66a), la de Simó el Just (*Sifre sobre Nombres*, 22) i la dels levites que van anar a Sóar (Dt 34,3; M *Yevamot* 16,7). Cf. C. RABIN, «Historical background» p. 155; text complet en la versió hebrea d'aquest article en M. BAR-ASHER (ed.), *Qoveš ma'amarim bi-lešon HaZal* [«Recull d'articles sobre l'hebreu misnaic»], 2 v., Jerusalem, Hebrew University, 1972, p. 371-373. Podria ser que hom continués escrivint altres treballs històrics, o bé narracions històriques, en

gènere en què podem observar la llengua mixta és la litúrgia, en aquelles parts que no són fragments dels salms o d'altres llibres bíblics, ni *catenae* de versets bíblics.²⁸ Aquestes pregàries foren incorporades originàriament només en la seqüència de les fórmules de benedicció, i cada director de pregària tenia la facultat de compondre el seu propi text. És, d'altra banda, ben significatiu que les diferents versions que finalment en van emergir siguin tan homogènies en llurs característiques lingüístiques. Hi trobem una estructura oracional bàsicament misnaica, amb alguns increments bíblics pel que fa a la sintaxi, un sistema d'inflexió en bona part bíblic (però utilitzant molt poques vegades els temps «consecutius») i un vocabulari consistent en mots bíblics i misnaics, amb algunes paraules aramees hebraïtzades i un cert nombre de noves creacions, és a dir, el vocabulari «obert» de la poesia natural (contraposada a la poesia formalitzada i restringida). Aquesta obertura augmentaria espectacularment en els segles següents, quan les formes poètiques esdevingueren més elaborades en l'anomenat *piyyut*²⁹ i hom forjà milers de mots nous.

No sabem si els treballs històrics del tipus a què ens hem referit suara foren llegits extensament en el segle I dC, però és evident que els primers cristians es-

aquesta llengua, ja que hi foren escrites dues obres medievals que precediren el renaixement de l'hebreu bíblic (veg. la nota 24 de més amunt), és a saber, el *Sefer ha-Yašar* i el *Yosippon*.

28. Observeu que les diverses versions dels oracionals per a la litúrgia quotidiana i les festes contenen moltes addicions posteriors, bona part de les quals està redactada en aquesta mateixa llengua mixta. Cf. I. ELBOGEN, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, 3a ed., Frankfurt del Main, J. Kauffmann, 1931, *passim*. <Facsimil: Hildesheim, G. Olms, 1962. Trad. anglesa de R. P. SCHEINDLIN, *Jewish liturgy: A comprehensive history*, Filadèlfia, Jerusalem, The Jewish Publication Society; Nova York, Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1993>. Els oracionals dels samaritans i dels caraites són molt diferents quant a la llengua.

29. Del grec ποιητής. Veg. L. ZUNZ, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, 2a ed., Frankfurt del Main, J. Kauffmann, 1920, amb molt de material lingüístic en les *Beilagen*; M. WALLENSTEIN, *Some unpublished piyyutim from the Cairo geniza*, Manchester, Manchester University Press, 1956, amb anàlisi lingüístiques; i la primera descripció gramàtica feta per J. YAHALOM, *The syntax of the ancient piyyut (including Yannai) as a basis for its style* (tesi doctoral en hebreu), Jerusalem, Hebrew University, 1974; J. SCHIRMANN, «Hebrew liturgical poetry and Christian hymnology», *Jewish Quarterly Review* (Filadèlfia), NS, 44 (1953), p. 123-161, situa el començament del *piyyut* en el segle III dC, mentre que E. FLEISCHER, *Tarbiz* (Jerusalem), 40 (1970-1971), p. 41-63, el situa en el segle V o a la primeria del VI. Es va escriure poesia d'aquest gènere fins al segle XI; i a França i Alemanya, en una forma modificada, fins al segle XIV. <I. YEIVIN, «Šurot lešon ḥaḳamim be-kitve yad šel piyyuṭim» [«Formes de l'hebreu misnaic en alguns manuscrits de poesia litúrgica»], *Masšerot* (Jerusalem), 9-10-11 (1997), p. 77-89>.

taven avesats a la pregària sinagoga, puix que els proporcionà el model d'algunes característiques de la pregària cristiana. L'ús de la imatgeria bíblica en les pregàries del Nou Testament i en les primitives litúrgies cristianes és probable que fos l'adaptació d'un registre que ja estava ben establert en el medi cultural. La citació de versets bíblics —introduïts, o no, amb l'expressió «tal com està escrit»— és un tret prou conegut de l'estil del Nou Testament. Però hom ha posat en relleu també l'ús freqüent de fraseologia bíblica encastada en el teixit de la narració mateixa.³⁰ Ens podem demanar si això no és una prova més de la familiaritat dels cristians amb la llengua mixta.

Els documents més antics que posseïm de l'hebreu misnaic són unes quantes lletres de Bar Kokhevà escrites en els anys 132-135 dC i descobertes a Wadi Murabbat.³¹ És probablement bastant més antic, bé que no s'hagi pogut datar amb seguretat, el *Rotlle de Coure* de Qumran.³² Atès que les lletres fan pensar que hom utilitzava l'hebreu misnaic per a la correspondència privada, no s'entén bé per què el *Rotlle de Coure* no està escrit en l'hebreu bíblic tardà que acostumem a trobar a Qumran ni tampoc, en realitat, a quin gènere literari pertany. Segons el meu parer, es tracta d'una mena de deposició de testimonis, sia real sia fictícia, i el seu llenguatge pretén representar els *ipsissima verba* dels qui feren la declaració. Amb tot, quan pensem en l'hebreu misnaic, no és pas com a vehicle d'algunes lletres o d'alguns informes que el veiem, ans com la llengua d'una vasta literatura halàquica i midràixica (com indica la seva pròpia denominació, que

30. Cf. especialment W. DITTMAR, *Vetus Testamentum in Novo: Die alttestamentlichen Parallelen des Neuen Testaments im Wortlaut der Urtexte und der Septuaginta*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1903.

31. J. T. MILIK, «Une lettre de Siméon bar Kokheba», *Revue Biblique* (París), 60 (1953), p. 276-294; R. DE VAUX, «Quelques textes hébreux de Murabbaat», *ibidem*, p. 268-275. Sobre la llengua, veg. E. Y. KUTSCHER, «Lešono šel 'iggerot ha-ivriyyot we-ha-aramiyyot šel Bar Koseba u-vene doro» [«La llengua de les lletres hebrees i aramees de Bar Kokhevà i dels seus coetanis»], II, *Lešonenu* (Jerusalem), 26 (1961-1962), p. 7-23. <Veg. M. BAR-ASHER (ed.), *Scripta Hierosolymitana*, vol. 37: «Studies in Mishnaic Hebrew», Jerusalem, The Hebrew University, 1998; ídem, *L'hebreu mishnaïque: Études linguistiques*, Lovaina i París, Peeters, 1999; S. KESSLER-MESGUICH, *La Langue des Sages: Matériaux pour une étude de linguistique de l'hebreu de la Mishna*, Lovaina i París, Peeters, 2002; com a gramàtica, veg. M. PÉREZ HERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, Estella, Verbo Divino, 1992. Totes aquestes obres contenen extenses bibliografies dels estudis realitzats en les darreres dècades sobre l'hebreu misnaic>.

32. M. BAILLET, J. T. MILIK i R. DE VAUX, *Discoveries in the Judaean desert of Jordan. 3: Les «petites grottes» de Qumran*, Oxford, Clarendon Press, 1962; J. T. MILIK, «Le rouleau de cuivre de Qumran», *Revue Biblique* (París), 66 (1959), p. 321-357; J. M. ALLEGRO, *The treasure of the Copper Scroll*, Londres, Routledge and Kegan Paul, 1960.

la posa en relació amb l'obra més estimada d'aquesta literatura, o sigui, amb la Misnà, fruit d'erudits que visqueren pels volts de l'any 200 dC). El problema consisteix a saber quan es posà en escrit la primera d'aquestes obres. La literatura rabínica de la primera època insisteix en la prohibició de posar en escrit qualsevol part de la Llei oral —a la qual pertanyen totes les obres halàquiques d'aquest grup—, tot fent-nos avinent que s'havien transmès oralment durant segles i que només s'havien escrit després de l'any 300 dC. Si aquestes afirmacions eren només teòriques o bé corresponien a la realitat, és una qüestió encara disputada entre els erudits que se n'han ocupat. Alguns autors també han assenyalat que devien existir alguns volums (*megillot*) o reculls privats de normes de jurisprudència (*halakot*), molt abans que se'n possessin en escrit col·leccions completes.³³ Per totes aquestes raons, cal considerar que la qüestió de saber si l'hebreu misnaic era una llengua literària oral o escrita en el segle I dC continua essent discutible. Sigui com sigui, tant si era com si no era una llengua escrita en aquells temps, el que és cert és que era emprada encara en activitats literàries orals, com ara en els sermons midràixics, l'ensenyament de la jurisprudència religiosa i les discussions jurídiques. També podem estar certs que aquests usos orals precediren l'ús escrit. Saber exactament quan van començar depèn de la història dels grups jueus. És molt probable que el grup dels fariseus utilitzés aquests mètodes d'ensenyament oral i, en conseqüència, l'hebreu misnaic, des de bell començament. D'altra banda, no sabem si altres grups, contemporanis o predecessors dels fariseus, com ara els *hasidim* macabeus, empraren l'hebreu misnaic en llur ensenyament. Quant al grup de Qumran, ja he suggerit en un altre lloc que les referències a una llengua «titubant», «incircumcisa» i «blasfema», amb què els oponents de la secta s'adreçaven al poble de Déu,³⁴ caldria considerar-les al·lusions a l'ús de l'hebreu misnaic per part dels fariseus en l'ensenyament públic, la qual cosa voldria dir que el grup de Qumran no feia servir l'hebreu misnaic, sinó que duia a terme l'ensenyament oral també en hebreu bíblic tardà (o, possiblement, en arameu col·loquial). L'acceptació d'aquesta hipòtesi aportaria un sincronisme valuós amb relació a l'ús de l'hebreu misnaic en la literatura oral, a més de l'argument de probabilitat, és a dir, que un grup com el dels fariseus no hauria mai canviat de cop i volta els seus hàbits docents. Una confirmació més de la hipòtesi que suposa que l'hebreu misnaic fou utilitzat

33. La conservació oral de textos tan llargs no és cap impossibilitat física. Gràcies, en part, als escrits de M. McLuhan coneixem ara la natura de la cultura oral i les gestes de la memòria. Els Veda hindús, per exemple, van ser transmesos oralment durant molts segles.

34. *Himnes* II, 18-19; IV, 16-17. *Document de Damasc* V, 11-12. Cf. *Qumran Studies*, p. 68-69.

durant un llarg període de temps, la tenim en un fet que Epstein ens fa present: que la llengua de les primeres *halakot* difereix de la de les darreres, sobretot perquè contenen més mots bíblics,³⁵ que és el que calia esperar d'un llenguatge literari que s'independitza gradualment de la llengua mixta amb l'ús de vocabulari bíblic.

Es podria argüir que el fet que els sermons i l'ensenyament jurídic dels antics savis jueus fossin posats en escrit en hebreu misnaic no demostra que la forma oral d'aquest material fos en aquesta mateixa llengua. Els savis podien haver instruït el poble en arameu, per exemple, i el que digueren haver estat enregistrat en hebreu misnaic. De fet, trobem algunes exposicions midràixiques en arameu en reculls de la primera època i en hebreu en col·leccions posteriors, la qual cosa demostra que en un moment o en un altre van ser traduïdes. Tanmateix les versions hebrees d'aquests materials apareixen després de l'any 500 dC, quan ja existeix un nacionalisme lingüístic hebreu.³⁶ A més d'una informació aïllada sobre l'ús de la llengua parlada,³⁷ no trobem cap mena d'oposició a l'aramèu en el període tannaític; en realitat, veiem que a la Misnà hom cita alguns mestres, com ara Hillel de Babilònia, en arameu, i trobem que algunes parts dels més antics midraixim són en arameu. Les citacions de Hillel exemplifiquen el principi dels tannaïtes que fa: «Cal reportar les màximes en la llengua [és a dir, amb les paraules exactes] del mestre»;³⁸ d'aquí podem concloure que les màximes enregistrades en hebreu misnaic es devien transmetre oralment en aquesta llengua. Hi poden haver hagut desviacions d'aquesta regla per diverses raons, però els

35. J. N. EPSTEIN, *Mavo' le-nosah ha-Mišna: Nosah ha-Mišna we-gilgulaw le-mi-yme ha-'amora'im ha-rišonim we-'ad defuse Y. T. Lipmann Heller* [«Introducció al text de la Misnà i les seves transformacions des de l'època dels amoraïtes fins a les edicions de Y. T. Lipmann Heller»], Jerusalem, edició de l'autor, 1948, vol. 2, p. 1129.

36. Com podem deduir del *piyyut* i de les manifestacions reprovades en la *Novella* 146 de Justinià de l'any 553 dC.

37. Cf. la citació de la nota 69 de més avall. Aquesta informació és seguida immediatament per una declaració de l'amoraïta de Babilònia, rabí Yosef, en què condemna l'ús de l'aramèu (לשון ארמית) en un lloc on no es va parlar mai hebreu misnaic (podria ser, tanmateix, que el mot 'aramèu' volgués dir 'Roma' en aquest passatge, com fa de vegades, i que això fos una reacció contra els intents de Roma de conquerir Babilònia). També és curiosa la declaració de TJ *Megilla* IV, 71b: «Quatre llengües han vingut al món per ser emprades: el grec per al cant, el llatí per a la guerra, l'aramèu (*sursi*) per al plany, l'hebreu (*'ivri*) per al parlar». Però *'ivri* pot voler dir també l'aramèu jueu (cf. la nota 6 de més amunt) i 'el parlar' (*dibbur*) pot significar les expressions divines. Tampoc no sabem com cal explicar la dita de TB *Šabbat* 12b que diu que «els àngels assistents no entenen [o no reconeixen] l'aramèu (*'aramit*)», és a dir, no transmeten les pregàries aramees fins al tron diví.

38. M *'Eduyyot*, I, 3, estudiat per M. Z. SEGAL, *Mishnaic Hebrew grammar* (1927), p. 19.

casos de màximes expressades, probablement, en altres llengües i enregistrades (o tornades a enregistrar) en hebreu demostrarien un cop més que normalment les màximes orals havien estat dites en aquesta llengua.

La qüestió de saber si el material oral inclòs en la literatura tannaítica va ser comunicat originàriament en hebreu misnaic és força diferent de la de saber si aquest hebreu era una llengua «natural» parlada pel poble, o bé una mescla artificial d'hebreu bíblic i arameu conjuminada pels savis jueus per al fi que cerquen. Fins i tot si va ser aquest darrer cas, podia haver estat utilitzada en l'ensenyament oral i no solament com a llengua escrita. Moltes llengües, entre elles el llatí medieval i l'hebreu bíblic tardà, es van emprar oralment en determinades avinenteses, tot i no ser llengües parlades pel poble. Més avall veurem el cas de l'aramaic targúmic, una llengua que, essent probablement artificial, era utilitzada en l'ensenyament oral. La discussió sobre si l'hebreu misnaic era una llengua «natural» o «artificial» afecta la qüestió de saber per què la van utilitzar els savis jueus, i així mateix de quin era el caràcter de l'hebreu bíblic tardà i la llengua mixta. És per això que hem d'abordar el tema de seguida.

L'hebreu misnaic difereix de l'hebreu bíblic en els següents punts: el verb no posseeix els temps «consecutius»; l'hebreu bíblic només té dos temps, que expressen principalment l'aspecte de l'acció (acció acabada l'un i activitat que continua l'altre), mentre que l'hebreu misnaic té tres temps a causa d'haver convertit el participi actiu en un present, i aquests tenen valor temporal; és probable que expressés l'aspecte (acció única i accions repetides) afegint formes del verb «ésser» al participi, i fins i tot a l'imperatiu i l'infinitiu; l'hebreu misnaic expressava la veu passiva de manera diferent de l'hebreu bíblic; l'hebreu misnaic distingia el gènere només en els pronoms de tercera persona del singular, mentre que l'hebreu bíblic ho feia en tots els pronoms de la segona i de la tercera persona; en lloc de la conjunció de subordinació *ʾašer* de l'hebreu bíblic, l'hebreu misnaic emprava *še-* i l'utilitzava pràcticament sempre davant d'una clàusula subordinada, mentre que l'hebreu bíblic feia servir també altres conjuncions o no n'utilitzava cap; l'hebreu misnaic formava els noms verbals regularment, mentre que en hebreu bíblic eren formats irregularment, i els noms verbals assumeixen funcions que en hebreu bíblic havien estat assignades als infinitius; l'hebreu misnaic posseeix molts més adjectius que el bíblic; en la combinació de nom + adjectiu ambdós elements duïen l'article en hebreu bíblic quan el nom era definit, en hebreu misnaic, en canvi, sovint només l'adjectiu duu l'article; el típic «constructe» de l'antic semític, que expressava la relació genitiva,³⁹ és subs-

39. Canviant la forma del mot inicial en frases com ara «la casa del Senyor», més que no pas modificant la forma del mot amb el qual aquell mot inicial té una relació genitiva.

tituït amb freqüència per una circumlocució amb *šel* (< *šē-l-*, 'allò que és de'). Hi ha, a més, moltes formes gramaticals que són diferents, i així mateix un bon nombre de trets fonètics, especialment l'afebliment de l'oclusió glotal (àlef), la confusió de la *m* i la *n* finals i la tendència a afegir una *n* als mots que acaben en *-a*.⁴⁰ El vocabulari difereix moltíssim⁴¹ i l'estil no és tan aprimorat com el de la prosa bíblica, però no podem dir fins a quin punt la diferència en aquests dos aspectes causada per les convencions estilístiques de la Bíblia, i fóra menys perceptible si teníem textos que reflectissin l'hebreu bíblic parlat. D'altra banda, conté un gran nombre de manlleus de l'aramèu, del grec i, bé que molts menys, del llatí.⁴²

Un cert nombre de les innovacions gramaticals esmentades són comunes a l'hebreu misnaic i a l'aramèu; algunes, més específicament, a l'aramèu jueu de Palestina, conegut com a arameu galileu. Es tracta, en molts casos, de trets que no existien en les fases més antigues de l'aramèu documentades, sinó que són innovacions que aparegueren en l'aramèu al mateix temps que les formes paral·leles que trobem en l'hebreu misnaic. Això val també parcialment per als mots que existeixen en hebreu misnaic i en arameu, però no en hebreu bíblic. La coneixença que tenim del vocabulari de les fases més antigues de l'aramèu és més aviat limitada i no sempre podem saber amb certesa si un mot que només apareix en hebreu misnaic i en arameu palestí, i en cap altre dialecte arameu, és d'origen arameu o bé hebreu. Però fins i tot quan el mot ocorre també

40. Les diferències fonètiques resten en bona part amagades pel caràcter consonàntic de l'escriptura hebrea. Els signes vocàlics foren afegits molts segles després. És força versemblant que la manera de puntuar (vocalitzar) la nostra Bíblia hebrea reflecteixi en alguns casos la pronunciació misnaica més que no pas la bíblica. Demés, la Misnà impresa ha estat puntuada d'acord amb les regles bíbliques i, en conseqüència, passa per alt les diferències que hi ha entre la gramàtica misnaica i la bíblica conservades en antics manuscrits vocalitzats i en tradicions orientals. No existeix encara cap gramàtica d'hebreu misnaic que inclogui aquesta informació.

41. Cf. SEGAL, *op. cit.*, p. 54-57.

42. H. ALBECK, *Mavo' la-Mišna* [«Introducció a la Misnà»], Jerusalem, Mossad Bialik, i Tel-Aviv, Dvir, 1959, p. 134-215. Veg. també S. KRAUSS, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum* (1898-1900), que cal fer servir amb una certa cautela, S. LIEBERMAN, *Hellenism in Jewish Palestine: Studies in the literary transmission, beliefs and manners of Palestine in the I century B.C.E. - IV century C.E.*, Nova York, 2a ed., Jewish Theological Seminary of America, 1962; ídem, *Greek in Jewish Palestine: Studies in the life and manners of Jewish Palestine in the II-IV centuries C.E.*, Nova York, 2a ed., Philipp Feldheim, 1965. <H. B. ROSÉN, *L'hébreu et ses rapports avec le monde classique: Essai d'évaluation culturelle*, París, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1979; ídem, *Hebrew at the crossroads of cultures: From outgoing antiquity to the middle ages*, Lovaina i París, Peeters, 1995>.

en dialectes arameus de fora de Palestina, això no és cap prova absoluta que el mot només hagi pogut arribar a l'hebreu misnaic a través de l'arameu, ja que tant les fases més antigues de l'arameu com la seva evolució posterior en determinats llocs estigueren sota la influència del cananeu i d'altres llengües del semític occidental, i posteriorment de la de l'hebreu per l'expansió cultural jueva i cristiana. Fins i tot mots que revelen les lleis fonètiques típiques de l'arameu⁴³ podrien haver arribat a l'hebreu misnaic a partir de l'hebreu, més que no pas dels dialectes arameus, car hi ha proves que en els temps dels Jutges algunes lleis fonètiques semblants van actuar en la parla israelita del nord de Palestina. De fet, el testimoniatge més antic del canvi «arameu» del *th* semític en *t* apareix en el Càntic de Dèbora (Jt 5,11), segles abans que en inscripcions aramees.⁴⁴ Malgrat totes aquestes raons, que ens han de moure a procedir amb cautela, no hi ha dubte que en l'hebreu misnaic hi ha senyals d'influència aramea.

Diversos erudits del segle XIX van proposar la teoria que l'hebreu misnaic no fou de cap manera una llengua real, sinó un intent de savis de parla aramea d'expressar-se en hebreu bíblic.⁴⁵ Creien que l'hebreu havia deixat de parlar-se després de l'exili de Babilònia i que els jueus palestins només parlaven arameu. Un dels arguments principals en què recolzaven aquesta teoria és l'existència del Targum, és a dir, de les traduccions aramees del Pentateuc i d'altres parts de la Bíblia, que sabem que eren llegides a les sinagogues en íntima relació amb la lectura de la Llei i els Profetes. Hom creia que aquestes lectures demostraven que el poble ja no entenia l'hebreu i que els savis rabins desitjaven, malgrat això, que llur ensenyament fos enregistrat en la llengua sagrada, però ignorant-ne la gramàtica i la sintaxi recorregueren a formes i construccions aramees, bo i utilitzant mots arameus quan ignoraven el mot corresponent hebreu.

Aquesta teoria encara és defensada per molts erudits i inclosa en manuals com un fet provat. S'ha utilitzat per a justificar les desviacions que trobem de l'hebreu bíblic clàssic en alguns llibres bíblics postexílics, les parts aramees de la Bíblia, les pregàries aramees i les paraules de Jesús consignades en el Nou Testament. Tanmateix, ja en el mateix segle XIX, diversos erudits remarcaren que l'hebreu misnaic no feia pas la impressió de ser una obra d'erudició, sinó que te-

43. Aquestes lleis són: arameu ט = hebreu פּ quan correspon al protosemític *th*, arameu ט = hebreu רּ quan correspon a *dh*, arameu ש (ש) o ש = hebreu זּ quan corresponen respectivament a *d* o *z*.

44. En antigues inscripcions aramees (aproximadament del segle IX-V aC) aquest so s'escriu פּ, grafia que deu representar, probablement, la pronunciació *th*.

45. Veg. especialment A. GEIGER, *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischnah*, Breslau, F. E. C. Leuckart, 1845.

nia tot l'aire d'una llengua natural.⁴⁶ Al començament del segle XX, Segal, deixeble de S. R. Driver d'Oxford, demostrà amb tots els ets i uts que alguns dels trets distintius de l'hebreu misnaic no es podien explicar com a resultat de la interacció de l'hebreu bíblic i l'aramèu,⁴⁷ i avançà la idea que l'hebreu misnaic havia sorgit de la situació creada després de l'exili per la difusió d'un dialecte parlat o de la mescla de diversos dialectes. A les proves de caràcter gramatical adduïdes per Segal, podem ara afegir que trobem rastres de l'hebreu misnaic (en tant que diferent de l'aramèu) en les desviacions involuntàries de la gramàtica i dels trets lingüístics característics de l'hebreu bíblic que apareixen en els manuscrits de la mar Morta; hi ha trets misnaics en l'aramèu palestínic cristià escrit per una comunitat melquita del sud de Judea en els segles VI-IX dC, que no sabien hebreu i traduïren tota llur literatura del grec; i la manera com la Septuaginta tradueix alguns mots hebreus demostra que els traductors els donaren els sentits que tenien en hebreu misnaic més que no pas en hebreu bíblic.⁴⁸ També la manera en què els samaritans escrigueren i entengueren l'hebreu bíblic presenta semblances amb l'hebreu misnaic.⁴⁹ Tot això no tindria cap sentit si l'hebreu misnaic hagués estat una mena d'argot artificial limitat a les acadèmies rabíniques. Podem anar més lluny encara. La teoria que considera l'hebreu misnaic com una mescla representa una actitud del segle XIX (no sostinguda, tampoc aleshores, per lingüistes professionals), que veia les llengües com a estructures monolítiques i tota desviació de tals estructures com una corrupció, per a explicar la qual calia trobar raons. Avui, sobretot des del desenvolupament de la sociolingüística, sabem que les llengües són conglomerats de moltes varietats lingüístiques, entre les quals hi ha la varietat literària estàndard d'un moment històric determinat. Els canvis en aquest ús literari acostumen a ser deguts, tot sovint, a desplaçaments en l'estatus de les variants existents (per

46. Vegeu-ne referències en C. RABIN, «Hebrew», en T. A. SEBEEK (ed.), *Current trends in linguistics* (La Haia), 6 (1970) [en endavant: *Current trends*], p. 317, nota 71. <A. BENDAVID, *Lešon miqra' u-lešon haqamim* [«L'hebreu bíblic i l'hebreu misnaic»], Tel-Aviv, Dvir, 1967>. És particularment important el parer de Th. Nöldeke, el semitista de més rellu del segle XIX.

47. M. H. SEGAL, «Mishnaic Hebrew and its relation to biblical Hebrew and to Aramaic», *Jewish Quarterly Review* (Filadèlfia), Old Series, 20 (1908-1909), p. 647-737.

48. Cf. C. RABIN, «The historical background of Qumran Hebrew», en C. RABIN i Y. YADIN (ed.), *Scripta Hierosolymitana*, vol. 4: «Aspects of the Dead Sea scrolls», 1958, p. 145-148.

49. Z. BEN-HAYYIM, «Traditions in the Hebrew language, with special reference to the Dead Sea scrolls», en C. RABIN i Y. YADIN (ed.), *Scripta Hierosolymitana*, vol. 4: «Aspects of the Dead Sea scrolls», 1958, p. 200-214.

exemple, augment del prestigi d'alguna de les formes de la llengua parlada). La influència estrangera —la *bête-noire* del lingüista normatiu tradicional— només té una part de culpa en el canvi d'estàndards si aquesta influència es pot demostrar d'una manera indubtable. A més, la natura de la influència d'una llengua damunt d'una altra o «interferència», com anomenem aquest fenomen avui, ha estat objecte de moltes recerques amb relació a l'aprenentatge de llengües i al bilingüisme. En el cas concret de la teoria a què ens referim aquí, això correspondria a la situació d'una persona culta (i, certament, els savis mestres jueus d'aquells temps ho eren, de cultes) manejant una llengua forastera que només coneix de llegir-la. Aquesta persona transfereix a la llengua adquirida sobretot trets de la llengua materna que no són gaire aparents o que són difícils d'analitzar, com ara l'estructura de l'oració o la significació dels temps verbals. D'altra banda, va amb molt de compte a fer servir correctament els trets més visibles i freqüents, les paraules més comunes i les frases fetes. És altament improbable que aquesta persona no s'adonés que l'hebreu bíblic utilitzava *'ašer* com a partícula de subordinació, que la terminació plural era *-im* (i no pas *-in*, com en l'hebreu misnaic) o no fes servir els temps consecutius, encara que fos erròniament. L'ús de פּרצוף en lloc de פּנים ('cara'), ממון en lloc de כסף ('diner'), כיצד en lloc de איך ('com...?'), i d'altres de semblants és una prova gairebé evident que hom no pretenia pas utilitzar l'hebreu bíblic, car aquests mots tan corrents devien ser coneguts no solament dels savis que feien servir la llengua, ans també de llurs oients. Casualment podem posar a prova aquesta hipòtesi referint-la a l'intent real d'escriure en hebreu bíblic per part d'autors que parlaven ídix: les novel·les dels escriptors del període de la *Haskalà* (1750-1880). En aquests textos, tots els trets que pertanyen manifestament a l'hebreu bíblic són utilitzats correctament, però els temps no expressen l'aspecte, les oracions s'emmotllen a pautes europees i alguns mots bíblics tenen el sentit que havien adquirit en hebreu misnaic o en ídix. Resten, com a proves possibles d'interferència aramea, l'ús dels temps verbals per a expressar valors temporals en hebreu misnaic. Tanmateix això no passava solament en l'arameu contemporani, sinó que era també una característica molt notable del grec, i com que Palestina sembla haver estat un centre de difusió de la nova funció exercida pels temps verbals, és força versemblant que fos el grec, en realitat, que influís tant l'hebreu com l'arameu en aquesta qüestió. Seria, evidentment, absurd de pensar que la llengua parlada pels savis jueus era realment el grec i que passaren llurs hàbits lingüístics grecs a l'hebreu misnaic. Tenim en aquest punt, doncs, un cas genuí d'influència d'una llengua de prestigi estrangera associat, sens dubte, a canvis en certes actituds mentals que afavorien l'expressió inequívoca de les relacions de temps.

No tenim cap intenció de negar que l'arameu influí l'hebreu misnaic de diverses maneres. De fet, hauria estat estrany que no hagués passat així, tractant-se com es tractava de dues llengües relacionades tan íntimament en la vida del país i amb tants parlants bilingües. Però és la influència de l'arameu sobre un hebreu misnaic que ja existia i que hom parlava, talment com hi havia una forta influència del grec sobre l'hebreu misnaic parlat, que produí el manlleu de mots tan bàsics com פָּרָצוֹן ('cara'), procedent de πρόσωπον, o קָנַטָר ('reprenre', 'fustigar'), procedent de κέντρον ('agulló').

Si l'hebreu misnaic era una llengua parlada en el segle I dC, res no ens impedeix de suposar que d'una manera o d'una altra devia ser-ho des de feia uns quants segles i que fou ella, i no pas l'arameu, el factor responsable d'alguns dels trets de l'hebreu bíblic tardà que no procedeixen de l'hebreu bíblic i el component bàsic de la llengua mixta. No cal dir que el fet de reconèixer que l'hebreu misnaic fou una llengua viva no vol pas dir que no es parlés algun tipus d'arameu a Palestina a l'època del segon Temple. Mirarem ara de fer l'esbós de la història de l'arameu i de les varietats que hom podia trobar d'aquesta llengua a la Palestina del segle I.

Arameu

Les primeres inscripcions aramees que avui coneixem es van gravar al nord de Síria en els segles IX-VIII aC.⁵⁰ Tot fa pensar que el reialme d'Aram, el centre

50. G. GARBINI, *L'aramaico antico*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1956; R. DEGEN, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10.-9.*, Magúncia, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1969; E. Y. KUTSCHER, *Toledot ha-'aramit* [*Història de l'arameu*], Jerusalem, Akademon, 1971-1972; S. SEGERT, *Altaramäische Grammatik*, Leipzig, Verlag Enzyklopädie, VEB, 1975; I. N. VINNIKOV, «Slovar arameyskich nadpisey», en *Palestinskij Sbornik* (Vypusk), 3 (1958), 13 (1965); E. Y. KUTSCHER, «Aramaic», en *Current Trends*, p. 347-412. Per al rerefons històric, veg. ara A. MALAMAT, «The Aramaeans», en D. J. WISEMAN (ed.), *Peoples of Old Testament times*, Oxford, Clarendon Press, 1973, p. 134-155, i afegiu a la seva bibliografia: S. MOSCATI, «Sugli origini degli Aramei», *Rivista degli Studi Orientali* (Roma), 26 (1951), p. 16-22; M. MCNAMARA, «De populi Aramaeorum primordiis», *Verbum Domini* (Roma), 35 (1957), p. 129-142. No sembla pas que hi hagi cap relació entre les inscripcions aramees més antigues i el reialme arameu de Sobà, destruït per David pels volts de l'any 1000 aC (2Sa 8,3). <Veg. també: J. FERRER, *Esbozo de historia de la lengua aramea*, Còrdova, Universidad de Còrdova, amb bibliografia específica per a cada fase de la llengua; J. RIBERA-FLOTIT, *Manual de gramàtica aramea: Arameo clásico (oficial)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1995; ídem, *Crestomatía del arameo clásico-oficial*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2001>.

del qual era Damasc, fundat una mica abans, utilitzava també la llengua aramea per a les transaccions comercials, per bé que no en tinguem cap prova irrefutable. En el segle VIII, comencem a veure que l'arameu era emprat a Assíria, fins a un punt que posseïm resums arameus o instruccions d'arxiu en tauletes d'argila assíries cuneïformes, una lletra sobre qüestions polítiques en arameu tramesa per un oficial a un altre i una tauleta que conté fórmules màgiques en arameu en escriptura cuneïforme. És ara un fet ben conegut que tant Assíria com Babilònia van anar incorporant gradualment un gran nombre de parlants arameus, sia per immigració sia per propagació de la llengua. Hom suposa que durant la darrera fase de l'Imperi babilònic, el babiloni només era una llengua escrita, mentre que l'arameu era, en realitat, la llengua del país. Quan Cir conquerí Babilònia en 539 i aixecà un imperi persa damunt les ruïnes del babilònic, l'arameu es convertí en la llengua de l'Administració a tot l'Imperi, llevat de la pàtria persa, i esdevingué la *lingua franca* utilitzada per una població en la qual es parlaven moltes llengües. Aquesta llengua, que ara anomenem «arameu imperial», era conreada a les escoles d'escrivans i sembla haver gaudit d'un gran prestigi,⁵¹ havent sobreviscut llargament a l'existència de l'Imperi persa. Trobem inscripcions en aquesta llengua fora de les fronteres de l'antic Imperi persa, per exemple, les que va fer gravar el rei Aśoka de l'Índia en el segle III aC a les seves províncies nord-occidentals, i per diversos governants locals a Armènia i el Caucas. El seu ús penetrà en la mateixa Pèrsia. Els escribes perses hi estaven tan acostumats que quan, a la primeria de l'era cristiana, el persa començà a escriure's en una escriptura aramea, hom continuà escrivint molts mots en arameu, tot i que eren pronunciats en persa en llegir el document en veu alta. La influència més duradora que l'arameu imperial va tenir fou en els territoris on hom parlava arameu, és a dir, a Mesopotàmia, Síria i Palestina. Tant les poblacions locals com els àrabs, que en aquelles centúries anaven penetrant cada vegada més en el Creixent Fèrtil, fundant-hi petits estats,⁵² l'utilitzaven per a les inscripcions amb formes parcialment influïdes pels canvis que afectaven l'ara-

51. Fou H. H. Schaefer, *op. cit.* a la nota 19 de més amunt, qui identificà per primera vegada l'arameu imperial, i també H. L. GINSBERG, «Aramaic dialect problems», *American Journal of Semitic Languages and Literatures* (Chicago), 50 (1933), p. 1-9; 52 (1936), p. 95-103. Cf. F. ROSENTHAL, *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden, E. J. Brill, 1939, p. 24-71; E. Y. KUTSCHER, «Aramaic», en *Current Trends*, p. 361-393. No existeix cap gramàtica de l'arameu imperial com a tal; l'obra que més s'hi acosta és P. LEANDER, *Laut- und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen*, Göteborg, Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1928.

52. Cf. F. ALTHEIM i R. STIEHL, *Die Araber in der alten Welt*, Berlín, De Gruyter, 1964-1969, *passim*.

meu parlat i l'anaven convertint en les diverses llengües que constitueixen l'araméu mitjà:⁵³ siríac,⁵⁴ mandeu, arameu jueu del Talmud de Babilònia (araméu babilònic), arameu galileu, samarità i arameu palestinenç cristià. Totes aquestes llengües del grup de l'araméu mitjà es van començar a escriure a partir de l'any 200 dC, aproximadament; per tant, resten al defora dels límits de la nostra exposició de l'araméu, excepte per a establir comparacions. El segle I dC mostra la darrera fase de transició de l'araméu imperial a l'araméu mitjà, és a dir, la fase en què la llengua escrita pretenia ser encara arameu imperial. Ens trobem una vegada més amb el cas d'un estàndard local de la llengua superior en una situació de diglòssia. Les llengües baixes de la diglòssia aramea eren, en cada localitat, les diverses formes dialectals que tendien devers l'araméu mitjà o els dialectes que pertanyien al protoaràbic, el predecessor de l'àrab literari clàssic. No podem excloure tampoc la possibilitat que en alguns llocs existís una diglòssia aramaico-hebraica, en què l'araméu acomplia la funció de llengua alta i l'hebreu misnaic, de llengua baixa.

Tant a dintre com al voltant de Palestina hi havia diversos estàndards locals de l'araméu de transició. Ja hem parlat del nabateu, llengua que els jueus de Palestina coneixien probablement molt més del que havíem pensat fins ara. Com que no tenim cap notícia sobre l'activitat literària aramea dels samaritans abans del segle III, totes les altres formes d'araméu utilitzades en aquell temps són, que nosaltres sapiguem, jueves. El que acabem de dir podria no ser una descripció del tot exacta de l'activitat literària de l'araméu en aquell període: és versemblant que alguns grups pagans, per exemple, tinguessin llur pròpia literatura.⁵⁵

53. J. A. FITZMYER, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I. (1Q20): A commentary*, Roma, Pontificio Istituto Biblico, 1966 (2004, 3a edició, revisada i augmentada), p. 19, nota 60, proposà la denominació d'araméu «mitjà» per als dialectes influïts per l'araméu «imperial» (o bé «oficial», com diu ell), i anomena arameu «tardà» el siríac i les altres llengües literàries (en lloc de l'actual denominació d'araméu «mitjà»). Kutscher acceptà aquesta nomenclatura en «Aramaic», *Current Trends*, p. 347-348. <Sobre l'araméu galileu, veg.: E. Y. KUTSCHER, *Studies in Galilean aramaic*. Traduït de l'hebreu per M. Sokoloff. Ramat-Gan: Bar-Ilan University, 1976>.

54. Les inscripcions siríaqües més antigues revelen encara la influència de l'araméu imperial; cf. E. JENNI, «Die altsyrischen Inschriften», *Theologische Zeitschrift* (Basilea), 21 (1965), p. 377-382.

55. Si R. MACUCH, «Anfänge der Mandäer», en F. ALTHEIM i R. STIEHL, *Die Araber in der alten Welt*, Berlín, De Gruyter, II (1965), p. 76-191, tenia raó en pretendre que la secta dels mandeus provenia originàriament de Palestina i que llur literatura havia estat treta d'allí, ens hauria pervingut, en tal cas, un ressò d'aquesta literatura aramea pagana.

El més antic dels dialectes jueus de transició és l'arameu bíblic, és a dir, la llengua dels passatges arameus d'Esdres i Daniel (i així mateix d'un verset de Jeremies i de dos mots de Gn 31,47), que ha estat objecte d'una llarga controvèrsia científica, en gran part sobre si la seva posició en l'evolució de l'arameu demostrava que convenia al temps en què tingueren lloc els fets que descriu o bé revela una data de composició molt més tardana.⁵⁶ La qüestió està encara per resoldre. En gramàtica i sintaxi, l'arameu bíblic és molt acostat a l'arameu imperial, especialment a l'arameu d'Elefantina, però la grafia ja és, per molts respectes, arameu mitjà: el semític comú *dh* es representa per *d* (i no pas per *z*), *th* per *t* (i no pas per *š*), *z* per *t* (i no pas per *s*), *d* per ain (i no pas per *q*). L'antic *š* és encara escrit, la majoria de les vegades, amb el signe *š* (i no pas amb *s*), però això pot ser degut a la influència de l'hebreu i és típic de tots els dialectes arameus jueus; d'altra banda, podria ser que els jueus introduïssin grafies de l'arameu mitjà abans que d'altres no ho fessin, perquè parlaven la llengua més semblant a l'arameu, i hi havia força paraules idèntiques pel que fa a les consonants en ambdues llengües, llevat de les esmentades, per exemple, hebreu אור (or), arameu אורא, escrit אורא en arameu imperial, una situació més aviat enutjosa que es pogué resoldre escrivint fonèticament. Així es va aconseguir que totes les lletres tinguessin el mateix valor en hebreu i en arameu.

La llengua del *Gènesi apòcrif* i d'altres fragments arameus dels manuscrits de la mar Morta és quelcom més propera al tipus occidental de l'arameu mit-

56. F. ROSENTHAL, *Die aramaisische Forschung* (veg. nota 51 de més amunt), p. 60-71; E. Y. KUTSCHER, en «Aramaic», *Current Trends*, p. 399-403, explica la història del problema. A favor d'una datació més tardana, veg. sobretot R. H. CHARLES, *A critical and exegetical commentary on the Book of Daniel*, Oxford, The Clarendon Press, 1929, p. 76-108; H. H. ROWLEY, *The Aramaic of the Old Testament*, Londres, Oxford University Press, 1929; ídem, ressenya de l'article de Kitchen (esmentat a continuació en aquesta nota) en *Journal of Semitic Studies* (Manchester), 11 (1966), p. 112-116. A favor d'una datació més primerenca, veg. K. A. KITCHEN, «The Aramaic of Daniel», en D. J. WISEMAN *et al.*, *Notes on some problems in the Book of Daniel*, Londres, Tyndale Press, 1965, p. 31-79. La principal gramàtica d'arameu bíblic és encara: H. BAUER i P. LEANDER, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle/Saale, M. Niemeyer, 1927; és també important: F. ROSENTHAL, *A grammar of biblical Aramaic*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1961. Cap d'elles, tanmateix, no reporta plenament el que ens ensenyen els manuscrits amb vocalització babilònica, sobre els quals cal veure: S. MORAG, «Biblical Aramaic in geonic Babylonia», en ROSÉN, H. B. (ed.), *Studies in Egyptology and linguistics in honor of H. J. Polotsky*, Jerusalem, The Israel Exploration Society, 1964, p. 117-131; ídem, «Ketav yad bavli-temani šel Sefer Dani'el» [«Un manuscrit babilonicoienita del Llibre de Daniel»], en E. Y. KUTSCHER *et al.* (ed.), *Sefer zikaron le-Hanok Yalon / Henoah Yalon Memorial Volume*, Ramat-Gan, Bar-Ilan University, 1974, p. 221-274.

jà.⁵⁷ Hi ha altres documents arameus que daten més o menys d'aquell mateix període, com ara la *Meguilat Ta'anit*,⁵⁸ els textos tradicionals de la quetubà, l'acte de repudi (*get*) i altres documents jurídics, i algunes inscripcions trobades a la rodalia de Jerusalem.⁵⁹ Aquesta llengua, que Kutscher anomenà arameu jerosolimità, és d'una importància cabdal per al nostre període, car és l'únic tipus d'arameu del qual podem dir amb tota seguretat que existia en el segle I dC.

El *Gènesi apòcrif* és també d'allò més important en la història de les llengües jueves, ja que demostra que en temps premisnaics hi havia literatura en arameu jueu palestinenc. No sembla que ningú s'hagi demanat a qui anava adreçada aquesta literatura. Aquest problema no existeix pel que fa als documents jurídics, perquè és versemblant que siguin la continuació de pràctiques del període persa, durant el qual els documents vàlids públicament eren escrits en la *lingua franca*: l'arameu. La necessitat que fossin enteses per tothom devia ser el motiu que empenyí els autors a gravar les inscripcions aramees. És difícil de pensar que la comunitat jueva de Judea fos literàriament bilingüe i que les obres literàries poguessin ser en hebreu o en arameu a voluntat. L'existència d'estrats socials sense instrucció, que entenien l'arameu, però no l'hebreu, podria ser-ne el motiu. Però aquestes persones devien ser probablement il·letrades i incapaces d'entendre la llengua arcaïtzant, bé que elegant, del *Gènesi apòcrif* i les seves múltiples al·lusions erudites. En aquesta qüestió, podem seguir la pista que ens ofereix una obra aramea que sabem que existia en aquells temps, tot i que no s'ha conservat, és a saber, l'original arameu de la *Història de la guerra jueva* de Josep Flavi. Que la va escriure en arameu i no en hebreu és una suposició acceptada per la majoria dels erudits, que recolza sobre les nombroses formes aramees de termes religio-

57. Cf. E. Y. KUTSCHER, «The language of the "Genesis Apocryphon": A preliminary study», en C. RABIN i Y. YADIN (ed.), *Scripta Hierosolymitana*, vol. 4: «Aspects of the Dead Sea scrolls», 1958, p. 1-35; A. DAMMRON, «A sketch of Qumran Aramaic», en J. A. FITZMYER, *The Genesis Apocryphon*, p. 173-206.

58. Llista de dies joiosos, en què no és permès de jejunar, segons TB *Šabbat* 13b, compilada originàriament per Hananiyà ben Garon, que visqué abans de l'any 70 dC; <T. MARTÍNEZ, «Mēgīlat Ta'anit: Introducció, traducció y notas», *Sefarad* (Madrid), 82 (1992), p. 163-170 [= SPOTTORNO, M. J.; SÁENZ-BADILLOS, A.; OLMO LETE, G. (ed.), Homenaje al Prof. Fernando Díez Esteban]; cf. M. TARADACH, *El Midrash: Introducció a la literatura midràshica, als targumim i als midrashim*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, Herder i Fundació Scrinia, 1989, p. 187>. El caràcter antic de la llengua ja va ser reconegut per G. DALMAN, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, 2a ed., 1905, p. 8-9.

59. Es tracta d'inscripcions en ossaris (*glusqema'ot* < γλωσσοκομῆιον), que hom creu que són, moltes d'elles, anteriors a l'any 70 o fins i tot precristianes.

sos jueus que apareixen en el text grec dels seus llibres. Josep Flavi declara que va escriure aquesta obra «en la seva llengua ancestral» (I,3) «per als seus connacionals dellà l'Eufrates i els habitants de l'Adiabene» (I,6), entre d'altres, és a dir, per als jueus de fora de Palestina. Podem, doncs, donar per ver que els jueus de Palestina produïren obres literàries per als qui —sembla lògic de pensar— no sabien prou hebreu per a llegir una obra «moderna». Aquests jueus també es van establir a Jerusalem, on tenien llurs pròpies sinagogues; tot i que hi havia diferents parers sobre si era permès d'escriure o de llegir en veu alta parts de la Bíblia en una llengua forastera, exceptuat el grec,⁶⁰ no hi havia cap raó per a abstenir-se d'escriure llibres de valor religiós o nacional en les llengües que aquella gent entenia. Podríem fins i tot argumentar que el *Gènesi apòcrif*, amb la seva insistent referència a les fronteres més llunyanes de la terra d'Israel,⁶¹ era considerat una lectura molt apropiada per a la diàspora oriental.

Si admetem la idea que algunes parts del Nou Testament foren escrites originàriament en arameu, és en aquest arameu que cal pensar que foren escrites. No tenim cap testimoniança de cap mena d'autèntic arameu mitjà escrit en el segle I o en el començament del segle II.

Això també val per a l'altre vast corpus d'escrits arameus relacionats amb aquest període, a saber, els targums, en els quals hi ha un doble problema: un de sociolingüístic i un altre d'històric. El primer es pot expressar amb la pregunta: per a qui foren escrits els targums? Si és cert, com creiem, que l'hebreu misnaic era una llengua parlada a l'època del segon Temple, res no sembla justificar en tal cas que s'escrivissin targums a Judea en aquells temps. Nogensmenys sabem per la Misnà que la lectura del Targum acompanyava la de la Llei i els Profetes a la sinagoga com un fet plenament establert, regulat per l'halacà d'una manera molt detallada.⁶² Enlloc de tota la vasta literatura rabínica antiga ningú no diu que el Targum arameu s'hagi de llegir només per als qui no entenen l'hebreu (com es diu, en canvi, de la lectura en grec) o que és una regla que val fora de Judea o de la terra d'Israel.⁶³ Trobem, doncs, que la traducció aramea era obligatòria en comunitats que coneixien l'hebreu.

Examinant la qüestió de més a prop, descobrim, tanmateix, algunes possibles raons que expliquen per què la traducció aramea era religiosament profito-

60. *M Megilla* 1,8; II,1.

61. *Gènesi apòcrif*, 21, 10-18.

62. *M Megilla* 4, 5-6.

63. Per a un resum sobre la informació que podem arregar de les fonts rabíniques a propòsit dels targums, veg. R. LE DÉAUT, *Introduction à la littérature targumique*, Roma, Institut Biblique Pontifical, 1966, p. 52-55.

sa i valia la pena d'institucionalitzar-la. Saber parlar hebreu misnaic no garantia que hom entengués tot el vocabulari i les construccions que ocorren en la rica i antiga literatura en llengua hebrea. Els grecs hel·lenístics necessitaven diccionaris per a entendre els mots difícils de llur literatura clàssica i, en temps d'August, un tal Verius Flaccus compilà un diccionari en què explicava els mots «antics». Les diferències que hi ha entre les antigues versions de la Bíblia demostren que ja hi havia aleshores diferents interpretacions d'un mateix mot. A més, hi havia diverses maneres d'entendre certs passatges que els mestres fariseus afavorien i d'altres que rebutjaven. Com es podia salvar el tall produït en la comunicació? En el cas dels iniciats (el grup de Qumran) o dels deixebles dels savis, això es podia resoldre mitjançant l'educació sistemàtica en forma de *pešer* o lectura midràixica. En el cas del comú de la gent, es podia aconseguir a la sinagoga, on les lectures regulars del Pentateuc i dels Profetes servien d'instrucció i de mitjà que els permetia d'observar el manament d'estudiar la Torà. A la sinagoga, les explicacions havien de ser clares i concises, a més d'estar relacionades amb cada verset; també havien de ser completes, puix que no era possible cap diàleg entre mestre i deixeble. L'ús de paràfrasis en hebreu era impossible, ja que les persones sense instrucció haurien pogut prendre fàcilment la paràfrasi per una part del text sagrat. La diferència entre la llengua mixta i l'hebreu bíblic pur no era tan gran com per assegurar que hom distingia clarament, a la velocitat del parlar, entre les dues menes de text. Fou, doncs, una solució ideal per a superar aquesta dificultat el fet de proporcionar explicacions en una llengua literària, l'arameu de transició, entesa gairebé per tothom i que s'assemblava tant a l'hebreu misnaic parlat com a l'arameu parlat, però contrastant clarament, quasi mot per mot, amb els seus equivalents hebreus. Podria ser, fins i tot, que hagués existit, des del primer moment de l'activitat targúmica, algun record de la manera en què els documents oficials del període persa eren anotats al dictat en arameu, qualsevol que fos la llengua que el portador del missatge parlés, i llavors llegits al destinatari en la llengua d'aquest.⁶⁴ El *meturgeman* ('torsimany', 'intèrpret'), dret al costat del lector i llegint en veu alta el text hebreu en arameu, oferia la mateixa imatge, per bé que la funció de les llengües fos inversa.

Per a la teoria exposada aquí és indiferent que admetem la hipòtesi que diu que els targums palestïnencs més midràixics i discursius són anteriors o bé que

64. Veg. H. H. SCHAEDEER, *Iranische Beiträge*, 1 (1930), p. 202-203; H. J. POLITSKY, «Aramäisch *prs* und das Huzvaresch», *Le Muséon* (Lovaina), 45 (1932), p. 273-283; i cf. C. RABIN, «The translation process and the character of the Septuagint», *Textus* (Jerusalem), 6 (1968), p. 17-18.

ensem que el *Targum d'Onqelós*, menys expandit, precedí el tipus midràixic. El *Targum de Job*, procedent de Qumran, datat de la fi del segle II aC per M. Sokoloff amb raons lingüístiques,⁶⁵ demostra que algunes traduccions aramees no expandides ja existien abans de la data atribuïda als targums palestínencs pels qui sostenen l'opinió que foren anteriors, tot i que probablement la traducció de Job, que és un llibre que no es llegeix com a part de la litúrgia, va ser feta per a la lectura privada dels jueus que habitaven l'estranger. No fóra estrany que aquestes traduccions oferissin la pauta per als targums semblants al d'Onqelós. Encara que el *Targum d'Onqelós* es valgui d'un arameu de transició estandarditzat, utilitzat amb contenció, els targums palestínencs manifesten un percentatge molt més elevat de formes i mots (incloses moltes paraules gregues) de l'arameu mitjà i són menys conseqüents en la llengua. Hom admet en general que això és degut —de la mateixa manera que algunes al·lusions a fets històrics recents— a l'evolució sense traves del text, mentre que el text d'Onqelós va ser fixat ben aviat i dotat d'una masora, i que això no dóna cap indicatiu de la data de redacció del text original de cap dels dos tipus de targums.

Cap dels targums no posseeix un vocabulari que vagi d'acord amb el que sabem de l'arameu imperial originari ni amb l'arameu mitjà que coneixem per altres fonts. Moltes paraules no són sinó transposicions de mots hebreus a la fonologia i la morfologia de l'arameu; d'altres no tenen parió en cap altra llengua semítica. Sigui quin sigui llur origen, no hi ha dubte que aquests mots utilitzats en els targums pertanyien a un registre especial de la traducció sagrada⁶⁶ i eren gairebé inintelligibles sense una explicació. Tant aquests mots com els hebraïsmes privaren el Targum, fins a cert punt, del seu valor com a traducció, car l'explanació dels mots hebreus hauria estat igualment eficaç, i en tot cas continuava essent necessària. El mateix caldria dir de l'ampliació midràixica dels targums palestínencs, la plena comprensió de la qual requeria, de fet, un bon domini de l'original hebreu. Tot això fa pensar que hom concebia el Targum més com una guia per a una comprensió correcta del text hebreu per part dels qui ja entenien les paraules que no pas com un mitjà per a posar en clar el sentit

65. M. SOKOLOFF, *The Targum to Job from Qumran Cave XI*, Ramat-Gan, Bar-Ilan University, 1974, p. 25.

66. Aquests mots especials es feien servir —en un altre context històric— en la traducció literal a l'ídix que hom emprava per a ensenyar la Torà als nens, i també en altres traduccions tradicionals. Tingueu present que M. Buber i F. Rosenzweig adoptaren aquest mètode com a principi en llur famosa traducció de la Bíblia a l'alemany (cf. M. BUBER i F. ROSENZWEIG, *Die Schrift und ihre Verdeutschung*, Berlín, Schocken, 1936 [trad. anglesa: *Scripture and translation*, Bloomington, Indiana University Press, 1994], i especialment l'article de Buber: «Ueber die Wortwahl in einer Verdeutschung der Schrift», p. 135-167).

d'un text altrament inintelligible.⁶⁷ El fet que la llengua diferís molt de l'arameu parlat d'aquells a qui anava destinat, que fos artificial i erigada de dificultats, no tenia, doncs, gaire importància.

Cal prestar atenció a una altra característica de l'arameu. Les llengües solen ser els vehicles de transmissió de les cultures. Si això és veritat, evidentment, de les llengües nacionals, encara ho és més de la llengua alta en situacions diglòssiques. En el context històric del segle I dC, el grec i l'hebreu bíblic representaven una rica tradició cultural, cadascun a la seva manera. L'hebreu misnaic representava els valors i les tradicions populars de la població jueva de Judea. Però ni l'arameu literari ni l'arameu parlat no transmetien al món de la Palestina del segle I cap mena de missatge cultural. Això passava abans del temps de la resistència cultural de l'orient a la civilització romanohehénística⁶⁸ i de l'aparició de llengües literàries nacionals a partir de l'arameu mitjà. L'arameu era un vehicle de comunicació i res més. No demanava cap lleialtat, com expressa vigorosament una dita atribuïda a rabí Yehudà el Príncep, compilador de la Misnà: «A la terra d'Israel, per què fer servir l'arameu? Utilitzeu la llengua santa [l'hebreu] o el grec!».⁶⁹ El que té de particular aquesta dita és el fet d'haver estat expressada en un temps en què l'hebreu havia deixat de ser pràcticament una llengua parlada, reemplaçat com a llengua domèstica per l'arameu, que abans de cent anys esdevindria la llengua de les disputes i de la literatura halàquiques, com demostra el Talmud palestinenc.⁷⁰

67. És com a guia per a una correcta comprensió del text que els targums són citats en el Talmud, i així mateix en els comentaris medievals, que foren escrits en un temps en què l'arameu era menys ben entès que l'hebreu. <L'ús del Targum, al costat de l'original hebreu, permetia modernitzar la interpretació de la Torà sense alterar-ne el text sagrat, segons que proposa Abraham TAL, «Is there a *raison d'être* for an Aramaic Targum in a Hebrew-speaking society?», *Revue des Études Juives* (París), 160 (2001), p. 357-378>.

68. Cf. J. OBERDICK, *Die römerfeindlichen Bewegungen im Orient während der letzten Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr. (254-274): Ein Beitrag zur Geschichte des römischen Reiches unter den Kaisern*, Berlín, J. Guttenberg, 1869; S. K. EDDY, *The king is dead: Studies in near-eastern resistance to Hellenism 334-331 B.C.*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1961.

69. TB *Soṭa* 49b. Aquí l'arameu és anomenat *sursi* = סורסטי.

70. En general, les dites dels amoraïtes del Talmud palestinenc són en arameu, mentre que les dels tannaïtes són citades en hebreu fins i tot quan aquestes dites no consten altrament en les obres halàquiques anteriors (*baraita*). En aquest punt, el Talmud palestinenc concorda amb el seu contemporani Talmud de Babilònia. És important de remarcar, no gensmenys, que això no vol pas dir que els amoraïtes no sabessin hebreu. Llur acurada exegeges demostra que entenien profundament l'hebreu bíblic i l'hebreu misnaic, i alguns d'ells fins i tot van escriure poesia i pregàries; molts són citats per llurs màximes midràixiques hebrees. També hi ha, en ambdós Talmuds, dites hebrees d'amoraïtes; veg.. E. MARGALIOH,

Les llengües parlades a la Palestina del segle I

Fins aquí hem tractat de les llengües escrites a la Palestina del segle I dC. De les qüestions relatives a la llengua parlada, només n'hem dit algunes coses en tant que donaven clarícia dels orígens i del caràcter d'una determinada forma de llengua escrita. És lògic, òbviament, que el qui s'interessa per aquest període vulgui saber en quina llengua parlaven i ensenyaven els personatges que apareixen en la literatura d'aquell temps, fins i tot sense tenir en compte la importància que la identificació de la llengua pugui tenir per a entendre llur pensament en general i certes màximes que els són atribuïdes en particular. «La llengua de Jesús» ha demostrat ser un problema que ha provocat moltes disputes, i que encara està per resoldre. Abans de discutir, però, el que sabem de les llengües parlades correntment en aquells temps, cal fer esment de certes dificultats amb què topem en voler discórrer sobre llengües parlades en altres períodes històrics.

La primera és que les fonts històriques esmenten rares vegades la llengua que hom parla en un lloc o en un medi determinats i, quan ho fan, la informació que donen pot ser difícil d'interpretar. Els noms de les llengües són vagues i sovint depenen de la nacionalitat de l'informant, que pot estar avesat a denominar una certa llengua amb un nom diferent o pot ser incapaç de distingir entre llengües que d'altres fonts —o nosaltres mateixos— mantenen separades. On hi havia una *lingua franca* o una situació de diglòssia, l'observador pot haver pensat que el llenguatge que sentia era la llengua parlada habitualment. Hi ha molts casos en què a la gent li fa vergonya que un foraster sàpiga la llengua que parla a casa, o bé vol desorientar el visitant incaut. Moltes collectivitats tenen idees clarament errònies sobre llur pròpia llengua.

Quan diem d'algú que parla una llengua, volem dir dues coses diferents: que la parla habitualment, que pot ser, d'altra banda, exclusivament o en determinades circumstàncies, o, simplement, que sap parlar-la. En moltes societats es considera un gran mèrit de saber parlar una determinada llengua, encara que en aquella societat no hi hagi ningú que la faci servir per a cap comunicació normal. Un cas especial i no gens insòlit és el de les llengües que són a punt d'extingir-se en una societat (encara que continuïn essent llengües vives en altres llocs, per exemple, en grups d'immigrants). Els pares faran sovint mans i mànigues per aconseguir que els fills sàpiguen parlar una llengua que ells mateixos ja no fan servir habitualment. Potser és això el que cal sobreentendre en el passatge del *Sifre sobre el Deuteronomi* que hom cita freqüentment per demostrar que

«Ivrit we-'aramit ba-Talmud u-va-Midraš» [«L'hebreu i l'arameu en el Talmud i el Midraix»], *Lešonenu* (Jerusalem), 27 (1962-1963), p. 20-33.

l'hebreu era encara parlat: «*Ensenyeu-les* [les paraules dels meus manaments] *als vostres fills* (Dt 11,19): Als vostres fills, no a les vostres filles, segons rabí Yossé ben Aqibà.⁷¹ A propòsit d'això ha estat dit: Quan el nen comença a parlar, el pare li ha de parlar en la llengua santa i ensenyar-li la Torà; si no li parla en la llengua santa ni li ensenya la Torà, més li hauria valgut enterrar-lo».⁷² Aquestes paraules sobreentenent clarament que el nen havia començat a parlar en una altra llengua i que només el pare li pot parlar en la llengua santa. D'altra banda, el fet de referir-se per separat a parlar en la llengua santa i a ensenyar la Torà demostra que la intenció no és merament d'habilitar el nen per a repetir i entendre els versets bíblics, ans també que es tracta del que avui els sociolingüistes anomenarien *lleialtat lingüística* o *preservació de la llengua*. Aquest passatge corrobora que encara existia una tradició viva de parlar la llengua; en aquest cas, sens dubte, l'hebreu misnaic. Atès que es tracta d'un ideal social, els membres d'una societat compromesos en la preservació de la llengua estaran convençuts i reivindicaran davant dels forasters que ells parlen la llengua en qüestió i que és l'única llengua autèntica, mentre que la que empren realment per a comunicar-se és menyspreada com si fos quelcom sense importància o quelcom fortuït.

A més, la llengua parlada en un temps i en un lloc determinats pot ser, més de quatre vegades, molt diferent de la forma amb la qual l'associem, com ara la forma escrita o parlada utilitzada en un lloc i en un temps en els quals aquesta llengua té o tenia prestigi. Pot ser, per exemple, que hagi estat profundament influïda per una altra i pot, en certs casos, haver substituït gairebé tot el seu vocabulari a través de manlleus, i pot també haver adoptat la pronunciació, la gramàtica i la sintaxi d'aquella altra llengua en diversos graus, però conservar encara alguns trets distintius que permeten als usuaris de creure que continuen parlant llur pròpia llengua i no l'altra. O bé quan dues llengües del mateix origen existeixen en territoris adjacents, els parlants d'un dialecte pròxim a la forma estàndard de la llengua A poden pretendre que llur dialecte pertany a la llengua B, que és llur llengua de cultura. És probable, a més, que aquestes coses passin quan una de les llengües ja fa minves, mentre l'altra pren increment.

Pocs dubtes hi poden haver que la relació entre l'hebreu i l'aramèu fou d'aquesta mena a l'època de què parlem. Amb vista al raonament, diguem que l'hebreu misnaic devia ser una llengua rigorosament viva, parlada a Judea, en els temps de la revolta dels macabeus, i que cessà de ser-ho en algun moment del

71. Rabí Yossé ben Aqibà visqué a la segona meitat del segle II.

72. *Sifre sobre el Deuteronomi*, 46. [Trad. castellana d'E. CORTÈS i T. MARTÍNEZ, *Sifre Deuteronomio: Comentario tannaitico al libro del Deuteronomio*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya i Herder, 1989-1997, 2 v.]

segle III dC; ambdues dates poden ser massa curtes, és a dir, la decadència pot haver començat més aviat, o bé algunes bosses de parlants d'hebreu poden haver existit diverses generacions més tard. El segle I dC és un punt situat en aquesta línia. L'hebreu misnaic encara era parlat, però en part l'arameu l'anava desallotjant com a llengua domèstica i en part l'anava aramaitzant. Els detalls històrics que segueixen ens ajudaran a definir tot això una mica més.

Cal pensar que arran de la revolta dels Macabeus, l'hebreu gaudí de molt bona salut. Essent un símbol important de la lluita contra la influència grega, és ben possible que s'hagués rescabalat d'algunes pèrdues anteriors. Tanmateix l'any 165 o 164 aC, Simeó i Judes se n'anaren a Galilea i la Transjordània i conduïren cap a Judea els jueus que vivien en aquelles regions,⁷³ cosa que reduí considerablement l'àrea en què l'hebreu era parlat i possiblement emmenà cap al centre elements que parlaven arameu. Quan, en els anys 104-103, Aristobul conquerí Galilea i una part del país dels àrabs itureus i Joan Hircà s'emparà de la Idumea, entre el 135 i el 104, en tots dos casos els habitants d'aquestes contrades foren obligats a acceptar el judaisme, i un gran nombre de parlants d'arameu s'incorporaren a la comunitat. Alguns dels qui es van prendre seriosament la nova religió devien anar a establir-se a Jerusalem. En realitat, la magnificència del temple atraïa jueus de les regions orientals que parlaven arameu, la qual cosa feia augmentar el percentatge de parlants d'arameu a Judea i el benefici dels mercaders i artesans que sabien parlar arameu amb fluïdesa. Els sacerdots i els mestres fariseus, que entraven en contacte amb aquests jueus de llengua aramea, devien ser totalment bilingües i, pel que veiem per les restes de literatura aramea premisnaica, com ara el *Targum de Job* i el *Gènesi apòcrif*, alguns savis escrivien l'arameu amb ploma fàcil i elegant.

Tot i que no costa gaire d'imaginar que l'hebreu misnaic era la llengua dominant a Jerusalem i Judea i que l'arameu ocupava el segon lloc, la situació devia ser, tanmateix, a l'inrevés en regions com ara la plana litoral i Galilea. Allí, l'arameu, i possiblement el grec, eren les llengües dominants, parlades per gent de tots els estrats socials, mentre que l'hebreu actuava principalment com a llengua literària. El punt important que cal recordar és que el prestigi i la lleialtat eren atorgats a l'hebreu, i potser al grec, però no a l'arameu, i que, per tant, molts dels qui parlaven habitualment arameu, però havien adquirit una certa aptitud per a l'hebreu, es devien comptar ells mateixos entre els parlants d'hebreu. Els qui, com Jesús, prenién part en discussions a les sinagogues (Mc 1,21) i en el temple de Jerusalem (Mc 11,17), o disputaven de qüestions halàquiques (Mt 19,3), ho feien certament en hebreu misnaic. Dit d'una altra manera: men-

73. 1Ma 5,23; Josep Flavi, *Ant.*, XII, p. 332-349.

tre que, a Jerusalem, l'hebreu misnaic era la llengua domèstica i també, tot fa pensar, una llengua literària, i l'aramèu la *lingua franca*, a Galilea l'aramèu era la llengua domèstica i l'hebreu misnaic la llengua alta en una situació diglòssica.

Després de l'any 70 dC, la situació va canviar a causa de la destrucció de Jerusalem i el transferiment dels centres d'estudi a la plana litoral. Els parlants d'hebreu misnaic vivien ara en minoria enmig de gent que parlava arameu i grec; llurs mullers i fills es movien en ambients principalment arameus i els mateixos deixebles —i aviat també els propis mestres de les acadèmies— eren parlants d'aramèu que havien adquirit l'hebreu misnaic només com a part de llur educació. Es devia iniciar un ràpid procés d'erosió, accelerat per les tensions que es van produir arran de la revolta de Bar Kokhevà i pel nou trasllat dels centres d'estudi a Galilea. Les lletres que Bar Kokhevà escriu als seus lloctinents ja són majorment en arameu, i només dues són en hebreu misnaic. L'hebreu misnaic es conservà com a llengua d'estudi i continuà exercint aquesta funció durant segles després de la data probable d'acabament del seu ús com a llengua parlada. En realitat, parlar en hebreu es devia haver anat fent cada vegada més rar, fins i tot a les acadèmies, talment que pels volts de l'any 250 trobem mestres, les màximes dels quals ja són consignades en arameu. Alhora, l'ús actiu de l'aramèu imperial, degradat, sembla haver arribat a la seva fi i l'aramèu mitjà s'introdueix fins i tot en els targums.

De tot plegat se segueix que per més que els fets descrits en el Nou Testament tinguessin lloc en un temps en què l'hebreu era encara fort i dominant, llur descripció es va realitzar, al capdavant, en circumstàncies en què l'aramèu havia guanyat molt d'ascendent, i parlar hebreu, fora de les discussions halàquiques o de les lectures midràixiques, havia esdevingut una anomalia, quelcom que el comú de la gent potser no experimentaria mai. És extraordinari de comprovar que en tota la literatura rabínica més antiga no hi ha ni un sol fragment que es planyi de la decadència de la pràctica de parlar hebreu. Això només podem atribuir-ho al fet que la gent sembla insensible als canvis sociolingüístics (i lingüístics) en llur pròpia època.⁷⁴ És força versemblant, per això mateix, que els autors i redactors dels evangelis hagin descrit inconscientment, en les poques al·lusions que fan a la llengua, les circumstàncies del període posterior a l'any 70, més que no pas les de l'època dels fets que reporten.⁷⁵

74. Com a paral·lel ens permetem d'assenyalar que tot i que cap al 1880 l'hebreu ja es tornava a parlar a Palestina, aquest fet no és pràcticament esmentat per cap escriptor d'aquella època. Al jovent israelià d'avui li costa de creure que tres generacions enrere ningú no parlés hebreu.

75. Veg. la bibliografia que donem a continuació per a aprofundir sobre aquest tema.

Bibliografia sobre la llengua de Jesús

- AALEN, Sverre. «Jesu morsmål». *Tidsskrift for Teologi og Kirke* [Oslo: Universitetsforlaget], 26 (1955), p. 45-61.
- ABBOTT, Thomas Kingsmill. *Essays chiefly on the original texts of the Old and New Testaments*. Londres: Longmans, Green, 1891: Jesús parlava grec.
- ARGYLE, Aubrey William. «Did Jesus Speak Greek?». *Expository Times* [Edimburg], 67 (1955-1956), p. 92-93: Sobre la possibilitat que Jesús parlés grec. Veg. també: RUSSELL, J. K. *Ibidem*, p. 246; DRAPER H. M. *Ibidem*, p. 317; ARGYLE, A. W. *Ibidem*, p. 383; WILSON, Robert McL. *Ibidem*, p. 121-122.
- BIRKELAND, Harris. *Språk og religion hos Jøder og Arabere*. Oslo: O. Norlis, 1949, p. 25-29.
- . *The language of Jesus*. Oslo: I kommisjon hos J. Dybwad, 1954: Jesús parlava hebreu misnaic.
- <BIVIN, David. *Understanding the difficult words of Jesus: New insights from a Hebraic perspective*. Shippensburg, Pa: Destiny Image Publishers; Dayton, Ohio: Center for Judaic-Christian Studies, 1994>.
- BLACK, Matthew. «Die Erforschung der Muttersprache Jesu». *Theologische Literaturzeitung* [Berlín], 81 (1956), p. 653-668.
- . «The recovery of the language of Jesus». *New Testament Studies* [Londres], 3 (1956-1957), p. 310-313.
- . «Second thoughts IX: The Semitic element in the New Testament». *Expository Times* [Edimburg], 77 (1965), p. 20-23.
- . «Aramaic studies and the language of Jesus». En: BLACK, Matthew; FOHRER, Georg (ed.). *In memoriam Paul Kahle*. Berlín: A. Töpelmann, 1968, p. 17-28.
- . «Εφφαθα (Mk 7.34), [TA] Πασχα (Mt. 26.18W), [TA] Σαββατα (passim), [TA] Διδραγμα (Mt 17.24 bis)». En: DESCAMPS, Albert; DE HALLEUX, André [ed.]. *Mélanges bibliques en hommage au R. P. Bédá Rigaux*. Gembloux: Duculot, 1970, p. 57-60.
- CANTINEAU, Jean. «Quelle langue parlait le peuple en Palestine au premier siècle de notre ère?». *Semitica* [París], 5 (1955), p. 99-101: Ressenya de l'obra de Birkeland.
- <CASEY, Maurice. *Aramaic sources of Mark's Gospel*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998>.
- DALMAN, Gustaf. *Die Worte Jesu*. 1898, 1930, 2a ed. [Trad. anglesa de D. M. Kay. *The words of Jesus: Considered in the light of post-biblical Jewish writings and the Aramaic language*. Edimburg: T & T Clark, 1902]
- . *Jesus-Jeschua. Die drei Sprachen Jesu: Jesu in der Synagoge, auf dem Berge,*

- beim Passahmahl, am Kreuz*. Leipzig: J. C. Hinrich, 1922 [Trad. anglesa de Paul P. Levertoff: *Jesus-Jeshua: Studies in the Gospels*. Nova York: Macmillan, 1929]
- DEODATUS, Dominicus. *De Christo graece loquente exercitatio, qua ostenditur graecam sive hellenicam linguam cum Iudaeis omnibus, tum ipsi adeo Christo Domino & apostolis nativam, ac vernaculam fuisse*. Nàpols, 1767; Londres, 1843.
- DE ROSSI, Giovanni Bernardo. *Della lingua propria di Cristo e degli ebrei nazionali della Palestina da' tempi de' Maccabei: Dissertazioni... in disanima del sentimento di un recente scrittore italiano*. Parma, 1772: Crítica de l'obra de Deodatus. Jesús parlava hebreu i no pas grec. Traducció anglesa de T. G. Repp. *On the language of Palestina in the time of Christ*, 1833.
- DÍEZ MACHO, Alejandro. «La lengua hablada por Jesucristo». *Oriens Antiquus* [Roma], 2 (1963), p. 95-132.
- . <La lengua hablada por Jesucristo. Madrid: Fe Católica, 1976. Edició corregida i augmentada de l'article anterior>.
- EISS, W. «Zur gegenwärtigen aramaistischen Forschung». *Evangelische Theologie* [Munic], 16 (1956), p. 170-181. Contra Birkeland.
- EMERTON, J. A. «Did Jesus speak Hebrew?». *Journal of Theological Studies* [Londres], New Series, 12 (1961), p. 189-201: Jesús parlava normalment arameu.
- . «Maranatha and Ephphatha». *Journal of Theological Studies* [Londres], New Series, 18 (1967), p. 427-431.
- . «The problem of vernacular Hebrew in the first century A. D. and the language of Jesus». *Journal of Theological Studies* [Londres], New Series, 24 (1973), p. 1-23.
- FISCHER, J. F. *Supplementorum commentarii Ioh. Vorstii de Hebraismis Novi Testamenti*. Leipzig, 1791.
- GREIJDANUS, Seakle. *Het gebruik van het Grieksch door den Heere en zijne apostelen in Palestina*, 1932.
- GUNDRY, R. H. «The language milieu of first-century Palestine». *Journal of Biblical Literature* [Boston], 83 (1964), p. 404-408: Hom parlava hebreu, arameu i grec.
- HRUBY, K. «La survivance de la langue hébraïque pendant la période post-exilique». En: Institut Catholique de Paris. École des Langues Orientales Anciennes. *Mémorial du Cinquantenaire, 1914-1964*. París: Bloud & Gay, 1964, p. 109-120.
- JEREMIAS, J. *Die Abendmahls Worte Jesu*. 3a ed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1960.

- JOÜON, Paul. *L'Évangile de Notre-Seigneur Jésus-Christ: Traduction et commentaire du texte original grec, compte tenu du substrat sémitique*. Paris: Beauchesne, 1930: «L'aportació més brillant mai feta sobre el problema de la llengua materna de Jesús» (J. Jeremias, 1956).
- KAHLE, Paul. «Das zur Zeit Jesu in Palästina gesprochene Aramäisch». *Theologische Rundschau*, n. F. [Tübingen], 17 (1949), p. 201-216: Jesús parlava la llengua del targum palestinenc publicat per Kahle.
- , «Das palästinische Pentateuchtargum und das zur Zeit Jesu gesprochene Aramäisch». *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* [Giessen], 49 (1958), p. 100-116; KÜTSCHER, Eduard Y. *Ibidem*, 51 (1960), p. 46-54; KAHLE, Paul. *Ibidem*, p. 55 i següents.
- KAPPELRUD, A. S. Ressenya de l'obra de Birkeland en *Norsk Teologisk Tidsskrift* [Oslo: Universitetsforlaget], 55 (1954), p. 251.
- LJUNGMANN, H. Ressenya de l'obra de Birkeland en *Svensk Teologisk Kvartalskrift* [Lund], 31 (1955), p. 122-123: Mostra com era de complicada la situació lingüística en els temps de Jesús.
- MEYER, Arnold. *Jesu Muttersprache: Das galiläische Aramäisch in seiner Bedeutung für die Erklärung der Reden Jesu und der Evangelien überhaupt*. Friburg de Brisgòvia: Mohr, 1896.
- MEYER, Rudolf. Ressenya de l'obra de Birkeland en *Orientalistische Literaturzeitung* [Berlín], 52 (1957), p. 47-50.
- NEPPER-CHRISTENSEN, Poul. *Das Matthäusevangelium ein Judenchristliches Evangelium?* Aarhus: Universitetsforlaget, 1958, p. 105: Història del problema; p. 117-120: En les fonts, 'hebreu' tant pot voler dir hebreu misnaic com arameu o judeogrec.
- NEUBAUER, Adolf. «On the dialects spoken in Palestine in the time of Christ». *Studia Biblica: Essays in biblical archaeology and criticism and kindred subjects* [Oxford], 1 (1885), p. 39-74: Història de les recerques sobre aquest tema. <Veg. també: Ídem. «The language spoken by Christ and the Apostles». *Guardian*, 44, part I (febrer 1889), p. 202>.
- OTT, H. «Um die Muttersprache Jesu: Forschungen seit Gustaf Dalman». *Novum Testamentum* [Leiden], 9 (1967), p. 1-25.
- PATTERSON, S. M. «What language did Jesus speak?». *Classical Outlook* [Oxford, Ohio], 22 (1946), p. 65-67.
- <RABIN, Chaim. «La situació de la llengua hebrea al temps de la Mišnà, o En quina llengua predicava Jesús de Galilea». *Límits* [Barcelona], 5 (novembre 1988), p. 5-17>.
- RABINOWITZ, I. «Be opened = Εφφαθα: Did Jesus speak Hebrew?». *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* [Giessen], 53 (1962), p. 229-238.

- . «Εφφαθα (Mark VII, 34): Certainly Hebrew, not Aramaic». *Journal of Semitic Studies* [Oxford], 16 (1971), p. 151-156. Veg. també: MORAG, S. «Εφφαθα (Mark VII, 34): Certainly Hebrew, not Aramaic?». *Journal of Semitic Studies* [Oxford], 17 (1972), p. 198-202.
- RICHTER, J. *Ani hu und Ego eimi*. Dissert: Erlangen, 1956.
- RIDDLE, D. W. «The logic of the theory of translation Greek». *Journal of Biblical Literature* [Boston], 51 (1932), p. 13-30.
- ROBERTS, Alexander. *Inquiry into the original language of St. Matthew's Gospel, with relative discussions on the language of Palestine in the time of Christ and on the origin of the Gospels*. Londres: Samuel Bagster, 1859.
- . *Discussions on the Gospels, in two parts: Part I: On the language employed by our Lord and disciples; part II: On the original language of St. Matthew's Gospel, and on the origin and authenticity of the Gospels*. Cambridge: Macmillan, 1864².
- . *Greek, the language of Christ and his apostles*. Londres i Nova York: Longmanms, Green, 1888.
- ROSENTHAL, Franz. *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*. Leiden: E. J. Brill, 1939, p. 106-114.
- SCHULTHESS, Friedrich. *Das Problem der Sprache Jesu*, 1917.
- <SCHWARZ, Günther. «Und Jesu sprach»: *Untersuchungen zur aramäischen Urgestalt der Worte Jesu*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1985>.
- SEGERT, Stanislav. «Zur Verbreitung des Aramäischen in Palästina zur Zeit Jesu». *Archiv Orientalni* [Praga], 25 (1957), p. 21-37: L'aramèu i l'hebreu misnaic eren molt semblants en aquell temps; llur reflex en les traduccions és molt difícil de distingir.
- SEVENSTER, Jan Nicolaas. *Do you know Greek? How much Greek could the first Jewish Christians have known*. Leiden: E. J. Brill, 1968: Extens resum de l'estat de la qüestió.
- STAUFFER, E. *Teaching of Jesus*, 1948², p. 49: Jesús parlava hebreu.
- TAYLOR, R. O. P. «Did Jesus speak Aramaic?». *The Expository Times* [Edimburg], 56 (1944-1945), p. 95-97: Jesús parlava principalment grec.
- <TRESMONTANT, Claude. *Le Christ hébreu: La langue et l'âge des Évangiles*. París: O.E.I.L. 1983, p. 15-18: Jesús parlava arameu en adreçar-se al poble i en hebreu als savis i estudiosos de la Torà>.
- VORSTIUS, Johannes. *De hebraïsmis Novi Testamenti commentarius*. Amsterdam: J. Janssonium, 1665.
- YOUNG, J. «The language of Christ». En: HASTINGS, James *et al. A dictionary of Christ and the Gospels*. Edimburg: T. & T. Clark; Nova York: C. Scribner's Sons, 1906-1908, vol. 2, p. 2-5: Els fets... conclouen a favor de l'aramèu.

- ZOLLI, Israele. *Il Nazareno. Studi di esegesi neotestamentaria alla luce dell'aramaico e del pensiero rabbinico*, 1938. <Trad. anglesa de Cyril Vollert: *The Nazarene: Studies in New Testament exegesis*. St. Louis: Herder, 1950>.
- ZORELL, Franz. «Das Magnificat ein Kunstwerk hebräischer oder aramäischer Poesie?». *Zeitschrift für Katholische Theologie* [Viena], 29 (1905), p. 754-758.

[Tant en la bibliografia com en les notes de l'article, tot allò que és inclòs entre parèntesis angulars ha estat afegit pel consell de redacció de *Tamid*]

Títol original: *Hebrew and Aramaic in the first century*. En: S. SAFRAI i M. STERN [ed.], *The Jewish people in the first century*, Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1976, vol. 2, p. 1007-1039.

Traduït de l'anglès per Enric Adzet